

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ROGER MILLIEX

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ Κ' ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΑΞΙΕΣ¹

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΓΙΩΡΓΟΥ ΠΡΑΤΣΙΚΑ

Ἡ Ἀθήνα δὲν ὑπάρχει πιά, ὑπάρχει ἡ Εὐρώπη.

ΠΑΛΑΜΑΣ (Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ, Προς Λόγος).

*Ἄνθρωπος εἶμαι, τίποτα κι' ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα ὅλα
ἐένο δὲν εἶναι, καὶ μπορεῖ νὰ γνωριστῶ καὶ μὲ ὅλα.*

Κι' ἂν κόσμος ἡ Πατρίδα μου, κι' ὁ κόσμος μιὰ Πατρίδα.

ΠΑΛΑΜΑΣ (Βωμοί).

Α'.

Ἀποσπασμένη ἀπ' τὸ διάλογο μιᾶς λατινικῆς κωμωδίας—ὅπου, ὅπως ἔπρεπε κανεὶς νὰ τὸ περιμένει, πολὺ ἀπέχει ἀπ' τὴν τόσο βαθειὰν ἔννοια ποὺ τῆς ἔδωσαν ὕστερα—ἡ περίφημη καὶ πολυμεταχειρισμένη φράση τοῦ Τερέντσιου: «Ἄνθρωπος εἶμαι...» ἀφοῦ μὲ τόσην ἐπιτυχία ἔκανε τὸ γύρο τοῦ κόσμου, ξαναβρῆκε στὸν εἰκοστὸν αἰῶνα στὸν πραγματικὸ τόπο τῆς γένεσής της, τὴν πρώτη δροσιά της καὶ τὴ λαμπρότητά της κάτω ἀπ' τὴν πέννα τοῦ μεγάλου ποιητῆ ἑνὸς μικροῦ βαλκανικοῦ ἔθνους. Στὴ μικρὴ τούτη γῆ—«ὦ! μικροκάμωτη ἐσὺ γῆ μὲ τὴν τρανὴ ἱστορία»²—καταστατικὸς χάρτης τοῦ αἰῶνιου οὐμανισμού, τὸ δανεισμένο αὐτὸ ἀπ' τὸν Τερένσιο πιστεῶω προεκτείνεται μέσ' στὴ μοντέρνα συνειδητοποίηση ὀλόκληρου τοῦ κόσμου. Κι' ὄχι μονάχα δὲν ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν πατριωτικὴ καὶ κοσμογονικὴ κλίση ἑνὸς ποιητῆ σὰν τὸν Παλαμά, ἀλλ' ἡ μιὰ ὁδηγεῖ στὴν ἄλλη καὶ τίς συμπληρώνει: καὶ τοῦτο γιατί, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ Παλαμάς, εἰσχωρώντας ἴσαμε τὴ ρίζα

¹ Ἡ πρώτη αὐτὴ μελέτη, ποὺ τὰ στοιχεῖα της τὰ δανείστηκα ἀπ' τὸ σύνολο τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Παλαμά κι' ἀπ' ὀλίγον σχεδὸν τὸ κριτικὸ του ἔργο, δὲ μπορεῖ παρά νῆναι προσωρινὴ καὶ λειψὴ ἐξ αἰτίας τῆς σημαντικῆς ποσότητος τῶν ἀνέκδοτων ἢ τῶν ὡς τώρα μὴ συγκεντρωμένων σὲ τόμους παλαμικῶν κειμένων.

² «Βωμοί» σελ. 149.

τῶν πηγῶν του, μπόρεσε ν' ἀνακαλύψει ὀλόκληρο τὸν κόσμο στὸ στενὸ πλαίσιο τῆς πατρίδας του—«ἢ πιὸ στενὴ πατρίδα—πλατεῖα σὰν οὐρανός»³—καὶ νὰ καταφέρει ὕστερα νὰ κινηθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδιά ἀνάμεσα στὸν ἀπέραντο κόσμο, γνώρισμά του καὶ φιλικὸ του πιά, σὰν τὴ μικρὴ του πατρίδα δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ἐπειδὴ ἦταν ριζωμένος ἔγινε παγκόσμιος, μὰ πὼς ἔγινε παγκόσμιος ἐπειδὴ ἦταν ριζωμένος. Κάθε βαθειὰ γνώση τοῦ συγκεκριμένου ὁδηγεῖ στὴν καθολικότητα καὶ ἡ βαθειὰ καὶ εἰλικρινὴς ἐθνικὴ ἐμπειρία, (ὄχι ὁ δίχως ρίζες κοσμοπολιτισμὸς), εἰν' ἐκείνη ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ νοιώσουμε τὸ κοινὸ βάθος ὅπου ἐνώνονται ὅλες οἱ ἐθνικὲς συνειδήσεις, ὥστε νὰ μᾶς εἶναι ἀδελφικὲς κ' εὐκολονόητες. Ὅπως ὁ Παλαμάς, ὁ Κάρολος Ρέγκυ δὲν εἶχε φύγει ποτὲ ἀπὸ τὴν πατρίδα του· ὅπως ὁ Παλαμάς, ἔτσι κι' ὁ Ρέγκυ δὲ γνώριζε ἀπ' τὴ χώρα του παρά ἕναν περιορισμένο τομέα: ἐκτὸς ἀπ' τὸν τόπο του, ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ Παρίσι - Chartres - Ὁρλεάνη, δὲν εἶχε κάνει, ὅπως κι' ὁ Παλαμάς, ὁ ἀναχωρητῆς τῆς Ἀττικῆς, παρά σπάνια καὶ σύντομα ταξίδια. Κι' ὅμως ποῖος μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι τὸ ἔργο, τὸ τόσο στενὰ, ἀλλὰ καὶ τόσο βαθειὰ ἐθνικὸ τοῦ Ρέγκυ, δὲν εἶναι χίλιες φορές πλουσιώτερο σὲ παγκόσμια στοιχεῖα, παρμένα ἀπ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀνά-

³ «Τὰ Πάρρακαίρα» σελ. 120.

θρυσμα τῶν πηγῶν τῆς γαλλικῆς πνευματικότητας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ στοχασμοῦ, ἀπὸ κείνο, λόγου χάρη, ἐνὸς ξεριζωμένου κοσμοπολίτη, ὅπως ὁ Πιερ Λοτί;

Θυμᾶμαι τούτη τὴ στιγμή τὴν ὥραία, μὰ ὄλο ἀγανάκτηση, ἀπάντηση πρὸς τὸ ζωγράφος Couibet ἔδωσε μιά φορά σ' ἕνα μαθητὴ του πρὸς τοῦ ἐμπιστευομένου ὅτι σκόπευε νὰ ταξιδέψει στὴν Ἀνατολή γιὰ νὰ συμπληρώσει τὶς σπουδές του: «Θὰ πάτε στὶς Ἀνατολές;» — χρησιμοποίησε τὸν πληθυντικό, πρὸς γοήτευε τὸν Réguy — δὲν ἔχετε λοιπὸν πατρίδα;» Κι' ὅμως αὐτὸ δὲν ἐμπόδιζε τὸν φοιτητὴ Réguy νὰ ὀνειρεύεται, ὅπως κάθε νεαρὸς οὐμανιστὴς τοῦ πολιτισμένου κόσμου, τὸ προσκύνημα τῆς Ἑλλάδας, ὅτε τὸν ἐρημίτη τῆς Ἀθήνας νὰ φλογίζεται ἀπ' τὸν πόθο νὰ γνωρίσει τὶς μαγευτικὲς «Δύσεις». Ἐδῶ ἄλλως τε πρέπει νὰ σταματήσει ὁ παραλληλισμὸς τῶν δυὸ ἐθνικῶν συγγραφέων, γιὰτὶ ἂν γιὰ τὸ Γάλλο ἢ ἀνθρωπότητα συνταυτιζόταν — ἢ σχεδὸν — μὲ τὸν κόσμον τοῦ ἑλληνολατινικοῦ καὶ γαλλικοῦ οὐμανισμοῦ, χρησιμεύοντας ὡς βᾶθρο σ' ἕνα καθαρὰ πνευματικὸν καθολικισμό, δηλαδὴ τῶν ἰουδαϊκοχριστιανικῶν ἀξιῶν, ὁ Ἕλληνας ἐξαναγκασμένος κάπως ἀπ' τὰ πράγματα (ἀπ' τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς χώρας του στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα), περισσότερο ἀπὸ κλίση, βγήκε πρὸς θαρραλέα ἀπ' τὰ ἐθνικά του σύνορα καί, χωρὶς ν' ἀφίσει τὸ ἀθηναϊκὸ κελλί του, μὲ πολλὴν ταπεινοφροσύνη κ' ἐντελῶς ἀνοιχτὴ καρδιά, ἔφυγε γιὰ νὰ γνωρίσει τὰ χίλια κ' ἕνα πρόσωπα τῆς Δύσης.

Δέντρο βαθεῖα ριζωμένο στὴν Ἀττικὴ, φυτὸ πιασμένο σὲ μιά φούχτα γῆς καὶ πρὸς μοσχοβολάει ἀπὸ ντόπιο χῶμα, σύμφωνα μὲ τὶς ἴδιες του τὶς εἰκόνες, παραδόθηκε αὐτός, «τ' ἀσάλευτο στοιχείο»,⁴ κλεισμένος στὸν κῆπο του καὶ πιστὸς σὲ κάθε γυρισμὸ τῆς ἀνοιξῆς, σ' ὅλες τὶς πνοές τοῦ κόσμου, πρὸ συγκεκριμένα σ' ὅλες τὶς πνοές τῆς Εὐρώπης.

Οἱ δυὸ ὄροι «παγκόσμιος ποιητὴς» καὶ «εὐρωπαϊὸς ποιητὴς» στὴ σκέψη μας καὶ στὸ πνεῦμα τούτης τῆς μελέτης, δὲν ἔχουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία. Ἐνῶ ἡ φωνὴ ἐνὸς Δάντη ἢ ἐνὸς Σαίξπηρ ἀποτείνεται σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα, ἡ φωνὴ τοῦ Γκαίτε ἀπευθύνεται ταυτόχρονα καὶ στὴν ἀνθρωπότητα καὶ στὸν σύγχρονον εὐρωπαϊκὸν κόσμον ἰδιαίτερα. Ἡ θέληση νὰ τραγουδήσουν ὅλη τὴ ζωὴ, στὰ μεγάλα τούτα ὀνόματα καὶ στὸν Παλαμᾶ:

4 «Ἀσάλευτη ζωὴ» — Ἐκατὸ φωνές, 24 σελ. 115.

«Κ' ἔσθυσσα κάθε σύνορον κ' ἔρριξα κάθε
[τοῖχο
Κ' ἔφτασα ἀκέρηρα τὴ ζωὴ μέσ' στὸν πλατὺ
[μου στίχο»⁵

κι' ὁ βαθὺς τόνος μεταφερμένος στὴν ἐναρμόνιση κάποιων αἰώνιων θεμάτων, ὡς τὸ θέμα τῆς πάλης τῆς Σάρκας καὶ τοῦ Πνεύματος⁶, ὡς τὸ θέμα τοῦ θανάτου, πρὸς, καθὼς πρόσφατα ἔγραφε ὁ Γ. Θεοδοκάς γιὰ τὸν Σικελιανὸ «εἶναι τὸ μεγάλο θέμα πρὸς κάνει τὸν ποιητὴ ἀπὸ ἐθνικὸ πανανθρώπινο», αὐτὰ εἶναι, μέσα σ' ἄλλα, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ μιᾶς παγκόσμιας ποίησης πρὸς θὰ τάθρισκε κανεὶς εὐκόλως στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, — ὅπως καὶ σ' ἐκεῖνο τῶν πολὺ μεγάλων. Ἀλλ' ἡ πρόθεσή μας εἶν' ἄλλη: πασχίζει νὰ δείξει τὴν παρουσία σὲ τούτο τὸ ἔργο μιᾶς συνείδησης ἰδιαίτερα εὐρωπαϊκῆς, συγκεκριμένης, ἀγρυπνῆς καὶ θερμῆς.

Ὅχι βέβαια ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς κλειστικὴ ἀποκλειστικὰ στὴν πιὸ μικρὴ ἡπειρο, πρᾶγμα πρὸς θ' ἀποτελοῦσε καὶ πρὸς λίγο ἀπέχει ἀπὸ τοῦ ν' ἀποτελέσει ἕνα δεῦτερον στάδιον πνευματικοῦ ἐπαρχιωτισμοῦ, μπρὸς στὸν ἀπέραντον κατοικημένον καὶ σκεπτόμενον κόσμον, ὅπως ὁ ἐθνικισμὸς ἦταν τὸ πρῶτον στάδιον ἐναντὶ τῆς Εὐρώπης. Ἡ Ἰνδικὴ σκέψη τράθηξε διαρκῶς⁷ τὴν προσοχὴ τοῦ Παλαμᾶ δὲν ἀπόμεινε ἀδιάφορος στὴν πολύβοη κι' ἀπειλητικὴ δραστηριότητα τῶν λαῶν τῆς κίτρινης φυλῆς ἢ Ἀφρικῆς, ἀντιστεκόμενῃ στὸν ἀποικισμό, τοῦ ἀπόσπασε ἕναν ὕμνον πινδαρικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ μίλησε, ἔμμετρα καὶ πεζά, γιὰ τὴν μεγάλη ἀμερικανικὴ ἡπειρο πρὸς τὴν χαίρετισε ἐπίσημα στὴν ἀφιέρωση μιᾶς συλλογῆς του, δημοσιευμένης στὸ Σικάγο πρὶν δημοσιευθεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἀλλὰ — τούτο θάταν εὐκόλως ν' ἀποδειχθεῖ καὶ στὶς λεπτομέρειες — πάντα σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρώπην, σχετικὰ μ' ἐκείνη πρὸς ἀποκαλεῖ

«τῶν Ἠπειρῶν ἀρχόντισσα τώρα»⁸

5 Τὸ χαῖρε τῆς τραγωδίας — συνέχεια τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 144.

6 Πρὸς Σικελιανὸς: «Ἀγωνία ἑλληνικὴ καὶ ἀγωνία πανανθρώπινη» (Ἡ δὲ Γράμματα, Ἰούλιος 1936: σελ. 380) Ὁ Σικελιανὸς εἰσεῖε καλὰ τὴν σημασίαν τῆς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς αὐτῆς ἀντινομίας στὴν εὐαισθησία καὶ τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Παλαμᾶ, ἀντινομία δημιουργικὴ μιᾶς ἀγωνίας ταυτόχρονα «ἑλληνικῆς καὶ πανανθρώπινης».

7 «Ἀσάλευτη ζωὴ» σελ. 64. «Τὰ λόγια τοῦ Κρίσνα» κ' ἕνα γράμμα τοῦ ποιητῆ (1932) στὸν Καλονέο γιὰ τὴν μετάφρασίν του τῆς «Μαχαβαράτας» στὸ περιοδικὸν «Libre» τοῦ Ἰουνίου - Ἰουλίου 1932, σελ. 1025—1026.

8 «Τὰ Παράκαιρα» σελ. 141.

κι' άλλοι: «'Η κυβερνήτρα καί κυρά»⁹, χαιρετώντας την μ' ένα τριπλό χαιρετισμό, κι' ακόμα:

«..... ή μοιράστρα
» τής χαράς καί τής δύναμης ή «Ευρώπη
» καί τής σκέψης ρυθμός καί τής πράξης»¹⁰

άπλώνοντας, όπως οι περισσότεροι σύγχρονοι, την έννοιά του στον υπόλοιπο κόσμο.

«Αν για κάθε λευκό γενικά, ή ευρωπαϊκή πατρίδα αντιπροσωπεύει την πιο φωτεινή καί την πιο άμεσα προσιτή πατρίδα της παγκόσμιας συμφωνίας, τούτο είναι ιδιαίτερα πιο αληθινό για ένα τέκνο της αρχαίας καί της σύγχρονης Ελλάδας. Άνάμεσα στους σημερινούς Έλληνες, ο Παλαμάς είναι χωρίς αμφιβολία ο πρώτος που συνειδητοποίησε τόσο φανερά τους συγγενικούς δεσμούς που συνδέουν τις ευρωπαϊκές με τις ελληνικές αξίες.

«'Ο ευρωπαϊσμός είναι τώρα, γράφει ο ίδιος, «τι στά παλιά τά χρόνια ο ελληνισμός»¹¹ κι' άλλοι: «'Η 'Αθήνα δέν υπάρχει πιά, υπάρχει ή Ευρώπη»¹². Έδώ ξαναθυμόμαστε τo άξέχαστο δράμα του τέταρτου λόγου του Γύφτου: Τους γέροντες, φορτωμένους με περγαμηνές καί παπύρους, εγκαταλείποντας την Πόλη, πούγινε σκλάβοι των Βαρβάρων μαζί τους εξορίζονται οι Άρχαίοι για τή Βενετία, τή Ρώμη, την Φλωρεντία, πέρα από τις Άλπεις, στις δάχτες του Ρήνου, στα σκοτάδια του Βορρά,

«...Καί του κόσμου γίνονται πολίτες»¹³

όπως οι Έβραίοι καί οι Τσιγγάνοι.

Δεύτερη καί θαυματουργή Ιστορική διασπορά του ελληνισμού που θυμίζει ανάλογο άγαθό την εποχής των κατακτήσεων του Μ. Άλεξάνδρου. Τούτη ή μετανάστευση, πούναι καί μεταμψύχωση, του επιτρέπει να εγκαταλείψει τo πτώμα του, όπως λέει στον «Προφητικό»¹⁴ καί να διασκορπίσει την ψυχή του μέσ' στο σύμπαν, αναζητώντας ένα καινούργιο κορμί. «Έτσι, χάρη στην Άναγέννηση, ο ελληνισμός ξαναβρίσκει την πρώτη του νιότη κ' έναρκώνεται ξανά στο σώμα των σύγχρονων έθνων, των «ξαναθων γενων», αναστημένων πάνω στον τάφο της Ελλάδας. 'Ο έναρκωμένος καί πλατύτε-

ρος τούτος ελληνισμός είναι φως καί θερμότητα ανάμεσα στον κόσμο, όπως ήταν μέσ' τους κόλπους των βαρβάρων λαών:

«'Η Ευρώπη άπέραντη φωτιά μέσ' στο σκοτάδι του "Αδη»¹⁵.

Άπό τότε ή Ελλάδα βρίσκεται παντού στην Ευρώπη καί κανείς συνειδητός Έλληνας δέν θα πρέπει να νοιώθει τον έαυτό του άποξενωμένο μέσ' στον πνευματικό κόσμο της σύγχρονης Ευρώπης όπου, σε κάθε βήμα, αναγνωρίζει τo άγαθό του καί την παρουσία των προγόνων του. Τo ελληνικό πνεύμα δέν κυλά μόνο στις φλέβες καί στην έμπνευση ενός Chénier, ενός Φωσκόλου, ενός Μορεάς, μιας Άννας de Noailles, που συνεχίζουν «σε χώρες πλατειές άλλες...»¹⁶ τo τραγούδι που έπαιξε ν' άκούγεται στην αρχαία γη' ανακατώνεται ακόμα με «το ρέμα του Σηκουάνα»¹⁷, κυκλοφορεί μέσ' στην άττική γοητεία του Ρακίνα καί την ειδωλολατρική δύναμη του Ούγκω καί διαποτίζει όλη την Ευρώπη, με την Έλένη του Γκαίτε καί του Βεράρεν¹⁸, με τους στοχασμούς του Νίτσε για τον Άπόλλωνα καί τo Διόνυσο. Στο έζηξ δέν υπάρχει πιά ούτε Έλληνας, ούτε βάρβαρος, γιατί ή Ελλάδα «θεϊκή μάνα»¹⁹ εξακολουθεί να γεννά καί:

«Έλλάδα, άκέριος ο άνθρωπος είναι δική [σου γέννα»²⁰.

Παρόμοια καινούργια τέκνα γεννιούνται καί μέσ' στον παλιό βάρβαρο κόσμο: στην «Ωδή στο θάνατο του "Ίψεν» άκούμε τo μεγάλο Σκανδιναυό ν' άπαντά στη μούσα που τότε λέει βάρβαρο:

«...Κι' έγω είμαι άπ' την Ελλάδα»²¹.

γιατί είν' άπ' τo αίμα τoη Αισχύλου καί του 'Ηρακλείτου. Μπρός στην ελληνική τούτη «προσάρτηση» θυμάται κανείς τ' όνειρο του Ρήγα Φερραίου: όλάκαιρη τή γη μεταμορφωμένη σ' έλεύθερη ελληνική πολιτεία²² καί τή βεβαίωση του Γιάννη Ψυχάρη που λέει πως ή Ελλάδα, γη καμωμένη άπό την

15 «Βαμοί» σελ. 149.

16 «Νύχτες του Φήμιου» σελ. 125.

17 «Νύχτες του Φήμιου» σελ. 137.

18 'Ο Παλαμάς γράφει ότι χάρη στη «Έλένη της Σπάρτης» — που τή μετάφρασε ο ίδιος — ο Βεράρεν «επιτοιογραφήθηκε στον τόπο μας». («Ξανατοιασμένη μουσική» Πρόλογος σελ. 11).

19 «Νύχτες του Φήμιου» σελ. 137.

20 «Σκληροί καί δειλοί στίχοι» σελ. 23.

21 «Φλογέρα του Βασιληά» σελ. 147 — 151.

22 Άναφέρεται άπ' τον Παλαμά στα «Πρώτα κρητικά» σελ. 9.

9 «'Η Φλογέρα του Βασιληά Λόγ. 11ος, σελ. 131.

10 «Τά Παράκαιρα» σελ. 141.

11 «Πεζοί όδρομοί Τόμ. Α' σελ. 108.

12 «'Η Φλογέρα του Βασιληά Λόγ. 11ος, σελ. 131.

13 «'Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 79.

14 «'Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 138.

ποίηση, ἔχει τὸ δικαίωμα ὅλοι οἱ ποιητὲς τοῦ κόσμου ν' ἀνήκουν σ' αὐτήν, ἀφοῦ ὅλοι τους βγήκαν ἀπ' αὐτήν. 23

Τούτη ἡ ἐπέκταση τοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν ἀγκαλιάζει μόνον τὴν Παιδεία, μὰ κι' αὐτὴ τὴν Πολιτεία. Ὅταν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα — «Θολὸ εἶναι τὸ χάραμα τοῦ αἰῶνα» 24 — ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐρώπη θέλει νὰ ὑποδουλώσει μερικoὺς ἐλεύθερους λαοὺς τῆς Ἀφρικής, παρακολουθώντας τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ξέρει ν' ἀλλάξει προοπτικὴ καὶ νὰ ξαναβρίσκει τὴν πατρογονικὴν παράδοση μιᾶς Σπάρτης ἢ ἐνὸς Σουλιοῦ, μέσ' στὸ στρατόπεδο τῶν Μπόερς καὶ τῶν Κάφρων ποὺ ὁ ποιητὴς τραγουδᾷ τὸν ἡρωϊσμό τους μὲ τὸν «Ὑμνο τῶν Ἀντρείων» 25. Κοντὰ σ' αὐτὲς τὶς περήφανες καὶ περιφρονημένες φυλές, ἀξίες νὰ ὑμνηθοῦν ἀπόναν καινούργιο Σολωμὸ — γίνεται καὶ πάλι μετανάστης — καὶ τοῦτο τὸ παράδειγμα δείχνει καλὰ πὺς ἂν τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς χειροπιαστῆς Ἑλλάδας δὲ μπορεῖ νάχει τὴν ἀξίωση νὰ κλείνει ὅλα τὰ πλάτη καὶ τὴν παγκόσμιαν ἱστορία, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς μας σημειώνει, ὅμως ἐκεῖνος ποὺ φτάνει νάχει πραγματικὰ ἑλληνικὴ ψυχὴ, θὰ μπορέσει κιόλας νάναί μιὰ ψυχὴ ἀνοιχτὴ σ' ὅλες τὶς παιδεῖες καὶ τὰ φτερουγίσματα τοῦ πνεύματος τῆς λευθερίας.

Σὰν τέλειωσαν ὅλες τούτες οἱ μεταναστεύσεις, ὁ ἑλληνισμὸς εἶχε χρέος πιά νὰ γυρίσει πίσω μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ του ντύμα γιὰ νὰ γονιμοποιήσῃ καὶ πάλι πάνω στὴ γεννήτρα γῆ, μιὰν Ἑλλάδα καινούργια συμβολισμένη ἀπ' τὴν παιδούλα στὰ πρῶτα τῆς θῆματα πούχε σκαλίξει ὁ David d' Angers πάνω στὸν τάφο τοῦ Μπότσαρη. Ἡ «Φράγκισα Ρήγισα Βαρθάρα» μεγαλωμένη ἀπ' τὸ βύζαγμα τῆς πρώτης Ἑλλάδας, πῆγαινε τώρα μὲ τὸ δικό της, τὸ ἴδιο, τὸ γάλα, νὰ θρέψῃ καὶ νὰ δυναμώσῃ τὴν Παιδούλα, νὰ τὴν βοηθήσῃ νὰ γενεῖ γυναῖκα καὶ μάνα μὲ τὴ σειρά της.

«Τῆς παιδούλας ψυχῆς, τῆς Ἑλλάδας παραστάτης ἢ Εὐρώπης» 26.

Ἀπ' αὐτὸ τὸ δίκαιο γύρισμα τῶν πραγμάτων, ἀπ' αὐτὸ τὸ δίκαιο γύρισμα τῆς ἐξελληνισμένης Εὐρώπης στὴν καινούργιαν Ἑλλάδα, βρίσκουμε μέσ' στὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ δύο ἁρμορφες συμβολικὲς παραστάσεις,

23 Ἀναφέρεται ἀπ' τὸν Παλαμᾶ στοὺς «Πεζοὺς Δρόμους» Τόμ. Β' σελ. 83.

24 «Ἀσάλευτη ζωὴ» σελ. 147.

25 «Ἀσάλευτη ζωὴ» σελ. 146 — 148.

26 «Τὰ Παράκαιρα» — «Παιδούλα στὸν τάφο τοῦ Μπότσαρη» σελ. 139.

ἐμπνευσμένες ἀπ' τὶς ταλαιπωρίες δυὸ κομματιῶν τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς. Ἡ μιὰ εἶναι ἡ «Ξενητεμένη» ἀπ' τὴν πασίγνωστη συλλογὴ: «Τὰ Μάτια τῆς ψυχῆς μου». Ἔτσι λέει ὁ ποιητὴς τὴν Ἀφροδίτη ποὺ βρέθηκε στὴ Μήλο καὶ ξενητεύτηκε,

«Σ' ἓνα παλάτι ἀρχοντικὸ στὸν ξακουσμένον τόπο» 27

ἀφοῦ δέχεται τὸ προσκύνημα μιᾶς οἰκουμένης λατρείας καὶ ποὺ ὁ Ἕλληνας ποιητὴς τὴν ἱκετεύει νὰ ξαναγυρίσῃ στὸν τόπο τῆς γέννησής της, γιὰ νὰ ζωογονήσῃ τὴν ἐθνικὴ συνειδηση καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τὸ καράβι τῆς πατρίδας:

«Μὲ τὰ πανιά ἀπλωμένα
Μακρὰ ἀπὸ ξέρες καὶ κακὰ στῆς Δόξας τὸ λιμάνι» 28.

Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ κλεμμένη Καρυάτιδα τοῦ Ἐρεχθεῖου ποὺ τὴν βλέπουμε στὶς «Ἐκατὸ φωνές» τῆς «Ἀσάλευτης Ζωῆς» νὰ ξαναγυρίζῃ κοντὰ στὶς ἀδελφές της, ὕστερ' ἀπὸ μακρὰ καὶ γόνιμη ἀνάμεσα στοὺς βαρβάρους ἀπουσία. Φράγκοι, Ἀλαμάνοι, Σκύθες, ὅλοι ἤπιαν ἀπ' τὸ γάλα της:

«...καὶ τώρα τοῦ βαρβάρου ἢ φλόγα
ἀπ' τὸ αἷμα της χτυπάει τ' ἀκριβὸ τῶν Πατέρων Ἑλλήνων» 29

Κι' αὐτὴ ἡ ἴδια ὅμως ξανάνιωσε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπαφή:

«Ἀπὸ τὰ νιάτα τοῦ κόσμου ξανάνθισα
Κλέφτρα σᾶς φέρνω
Τὴν ἱερὴ φλόγα ἀρχαία σὲ νέο κάλυμμα κρυμμένη» 30.

Κανονικὰ στὸ μουσεῖο τῆς Ἀθήνας πρέπει νὰ γυρίσῃ ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου καὶ στὴν Ἀκρόπολη ἢ Καρυάτιδα, — αὐτούσιο σύμβολο τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ ποὺ ξαναγυρνᾷ στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν πιὸ «ἀσάλευτο» ἀθηναῖο ποιητὴ πάνω στὴν κολόνα του. Πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἄλλοι μύστες προπαρασκεύασαν τὴ σύγχρονην Ἑλλάδα στὴ σχολὴ τῆς Δύσης, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ κιόλας — παρακάτω θὰ δοῦμε βαθύτερες διαφορὲς — ξεχωρίζει ἐξωτερικὰ τὸν εὐρωπαϊσμό

27 «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» σελ. 44.

28 Σκέφτομαι ἁπλοϊκὰ πὺς ἡ ὀλικὴ ἀπόδοσις τῆς «Ξενητεμένης» γενναϊόφρονη ἀπάντησις στὴν παράκλησις τοῦ ποιητῆ, θάταν ἢ πιὸ ἐμπνευσμένη τιμητικὴ πρὸς τὸν Παλαμᾶ καὶ τὴν Ἑλλάδα χειρονομία τῆς ἀδριανῆς Γαλλίας.

29 «Ἀσάλευτη ζωὴ» — «Ἐκατὸ φωνές» σελ. 97.

30 «Ἀσάλευτη ζωὴ» — «Ἐκατὸ φωνές» σελ. 139.

τους ἀπ' τὸ δικό του, εἶναι ὅτι ἐκεῖνοι, ὁ Σολωμός, ὁ Κάλβος, ὁ Βαλαωρίτης ὁ Ροῖδης, ἔνοιωσαν τὴ φυσικὴν ἀνάγκη νὰ πάν νὰ συναντήσουν τὴν Εὐρώπη, ἐνῶ αὐτός, ὁ Παλαμᾶς, ἀπόμεινε στὸ ἐρημητήριό του, γιὰ νὰ ὑποδεχτεῖ τὴν ἀύλη Εὐρώπη ποῦρθε σ' ἐκεῖνον.

Πρὶν νὰ δείξουμε πῶς τὴ δέχτηκε, πῶς τὴν ἔνοιωσε καὶ τοὺς καρπούς τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ἐπικοινωνίας, μᾶς φαίνεται χρήσιμο νὰ προσδιορίσουμε κάπως τὸ ζήτημα τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης στὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ, σύμφωνα μὲ τίς δικές του ἐξομολογήσεις.³¹

Β'.

Στὰ 1859, ἡ Πάτρα δὲν εἶναι βέβαια παρὰ μιὰ ἀσημὴ ἐπαρχία σὲ τούτη τὴν ἀσημὴ μικροεπαρχία τῆς Εὐρώπης ποῦ λέγεται Ἑλλάδα, τριάντα χρόνια ὑστερα ἀπ' τὴν θαμπωτικὴ τῆς ἀνάσταση. Ἀλλὰ σὲ ἡλικία ἐφτά χρονῶ, ὁ Παλαμᾶς περνᾶ στὴν ἀντικρυνὴ παραλία τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, γιὰ νὰ ξαναγυρίσει στὴν ἀληθινὴ του πατρίδα, στὸ λίκνο τῆς φυλῆς του: στὸ Μεσολόγγι. Τὸ Μεσολόγγι δὲν εἶναι παρὰ ἡ Εὐρώπη. Τὸ Μεσολόγγι εἶν' ἡ ὀλόθερμη ἀκόμα ἀνάμνηση τῆς θυσίας τοῦ Λόρδου Βύρωνα, διατηρημένη ἀπ' τοὺς ἐπιζῶντες τῆς ἐποποιίας, ἀπ' τὸ βαρκάρη του, τὸ γέρο Καρζῆ — κ' εἶναι ἀκόμα ὀλόκληρος ὁ εὐρωπαϊκὸς φιλελληνισμός: οἱ σημειώσεις κ' οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Σατωθριάνδου, τ' ἐ'Ανατολίτικα» τοῦ Οὐγκῶ, ἡ Ἑλένη τοῦ Γκαίτε ποῦ ἐπρόκειτο νὰ κλείσει μέσα τῆς τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἑλληνισμοῦ «ἀπ' τὸ πάροιμο τῆς Τροίας ἴσαμε τὴν πτώση τοῦ Μεσολογγίου, ³² ὁ Σέλλεϋ κι' ὁ Σανταρόζα, ἡ «εὐρωπαϊκὴ τριάδα» — Ἰκαρντούτσι, Σούινμπουργκ, Μιστράλ — ποῦ ἀργότερα ὁ ποιητῆς τῆς ἔστειλε ἕναν ἔνθερμο εὐχαριστήριο χαιρετισμὸ ³³ — κι' ἀκόμα ὁ Νέος Κόσμος μὲ τὸν ἀμερικανὸ ποιητῆ Χάλλεκ ποῦ τραγούδησε τὸ Μπότσαρη. ³⁴ Ἄν ὑπάρχουν τόποι ὅπου πνέει τὸ πνεῦμα, τὸ Μεσολόγγι εἶναι ἕνας ἀπ' αὐτοὺς καὶ καταλαβαίνει πῶς, κεντρισμένη ἀπ' τὸν ἀνεμο τοῦτο τοῦ ἠρωϊσμοῦ καὶ τῆς φιλελληνικῆς θέρμης, ἡ παιδικὴ φαντασία τοῦ Παλαμᾶ γρήγορα πέταξε στοὺς μεγάλους ρωμαντικούς φίλους τῆς ἑλληνικῆς ιδέας, μπασιμένης ἀπ' αὐτοὺς στὸν εὐ-

ρωπαϊκὸ ρωμαντισμὸ κι' ἀπὸ κεῖ στὴν πνευματικὴ γενικὰ ζωὴ τῆς Εὐρώπης.

Νὰ τί ἔγραφε γιὰ τὴ γοητεία ποῦ ἐξάσκησαν τὰ βιβλία στὴν παιδικὴ του ἡλικία: «καὶ ἂν δὲν τὰ γύρευα μοῦ φαίνονταν πῶς μὲ γύρευαν ἐκεῖνα» ³⁵. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Εὐρώπη ἔμοιαζε πῶς πήγαινε νὰ τὸν γυρέψει στὸ σπίτι του, μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ βρίσκει στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειάς του τὴν ἴδια σύνθεση τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Δύσης ποῦ χαρακτηρίζει τὸ πνεῦμα τοῦ Μεσολογγίου κι' ὀλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. «Τὸ σπίτι, μᾶς ἐξομολογιέται, δούλευε τὸν πατριωτισμὸ καὶ τὸν κοσμοπολιτισμὸ δὲν τὸν καταφρονούσε. Τὸ σπίτι μελετοῦσε τὴν ἱστορία τοῦ τόπου του καὶ παρακολουθοῦσε τὰ πράγματα τῆς Εὐρώπης. Τὸ σπίτι καταλάβαινε κι' ἀπ' τὴν ξένη φιλολογία καὶ θαύμαζε τότε τὴν ἀνθισμένη ρωμαντικὴ τέχνη» ³⁶. Μήπως τὸ παιδί δὲ μπορούσε νὰ κοιτάζει ἐκστατικά, χρόνια ὀλόκληρα, πρὶν ἀνοίξει γιὰ πρώτη φορὰ ἕναν τόμο τοῦ Σατωθριάνδου, τρεῖς εἰκόνες ἀπ' τὴν «Ἄταλά», κρεμασμένες στὸν τοῖχο, κ' ἕνα πανόραμα τοῦ Παρισιοῦ, καμωμένο ἔτσι ὥστε νὰ ἐρεθίζει τοὺς ταξιδιωτικούς του πόθους; Γιὰ νὰ ξεχνᾶ ὁμως τὴν καταπληκτικὰ πρῶτὴ δίψα του γιὰ τὸν κοσμοπολιτισμὸ προτιμοῦσε νὰ παίξει μὲ τίς δικές του εἰκόνες: κεφάλια ποῦ ζωγράφιζε πάνω στοὺς τοίχους καὶ τίς πόρτες τοῦ σπιτιοῦ, κολλώντας στὸ καθένα κι' ἀπὸ μιὰ ἐθνικότητα: ἦταν ἐκεῖ ὁ γάλλος, ὁ γερμανός, ὁ ἀμερικανός, ὁ ἀγγλος καὶ τελευταῖος ὁ ρωμιός. Τὸ παιδί ἔβαζε τίς μεγάλες δυνάμεις τοῦ κόσμου νὰ συζητοῦν: «Ἄταξει-δευτος καὶ ταξειδευα τὴν οἰκουμένη μὲ τὸ ταξειδί ἐκεῖνο... Περίεργο ταξειδί πανεθνικό... Εἶχα ὀλη τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ, τὸν παλῆδ καὶ τὸ νέο κόσμο μέσα στὸ σπίτι μου, στὴν κουθέντα μου καὶ στοὺς ὀρισμούς μου» ³⁷.

Ὁ στοχαστικὸς πιτσιρικός μπρὸς στὸ δικό του παιχνίδι μὲ τίς διεθνεῖς ζωγραφιὲς ἀνακαλύπτει ἀργότερα τὴν Εὐρώπη στὰ βιβλία. Ἡ κυρία De Staël καὶ ὁ Οὐγκῶ τοῦ προσφέρουν τίς πρῶτες του λογοτεχνικὲς συγκινήσεις. Ἕνας ξάδελφός του τοῦ διαβάσει καὶ τοῦ ξαναδιαβάσει μ' ἕνα μεταδοτικὸν ἐνθουσιασμὸ τὸ ἐπεισόδιο τῆς μάχης τοῦ Βατερλώ ἀπ' τοὺς «Ἀθλίους» — τὸ βιβλίό αὐτό, ποῦ, μολονότι μεταφρασμένο σὲ μιὰ γλῶσσα κάθε ἄλλο παρὰ ζωντανή, συγκίνησε, ὡς τίς μέρες μας, γενεὲς ὀλόκληρες

³¹ Βλ. «Πεζοὶ δρόμοι» — «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου».

³² Ἀναφέρεται στοὺς «Πεζοὺς δρόμους» Τ. Β' σελ. 50.

³³ «Πολιτεία καὶ Μοναξιά» σελ. 214 — 216.

³⁴ «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τ. Β' σελ. 174.

³⁵ «Πεζοὶ δρόμοι» Τ. Β' σελ. 135.

³⁶ «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τ. Β' σελ. 73.

³⁷ «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τόμ. Β' σελ. 30.

ἑλλήνων ἀναγνωστῶν. Ἄλλ' ἀπὸ μιᾶς μετάφραση τῆς «Κορίνας»:

«Κι' ἀπάνω ἀπ' ὄλα ἐκεῖνα
 »μιᾶς Ἰταλίας ρωμαντικῆς ἢ ἡρώισσα,
 [νά ἢ Κορίνα»³⁸

Χρονολογοῦνται οἱ πρῶτες τοῦ πνευματικῆς συγκινήσεις τότε ἔμαθε, μᾶς λέει,³⁹ νὰ ἐνθουσιάζεται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Δάντη, τοῦ Γκαίτε. Τοῦ Γκαίτε πού θάναι καὶ θὰ παραμένει σ' ὄλη του τῆ ζωῆ ὁ Δάσκαλός του κι' ὁ πνευματικός του σύντροφος, βρῖσκει μιὰ μέρα, παιδάκι, ἕνα ξεσκισμένο ἀντίτυπο τοῦ «Βερθέρου» κι' ἀγανακτεῖ γιὰ τὴν ἱεροσυλία. Τὰ πορτραῖτα τῶν περιοδικῶν τὸν βοηθοῦν ν' ἀρχίσει τὸ γῦρο τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ φέρνουν πιὸ κοντὰ κάποια πρόσωπα πού θὰ γνωρίσει ἀργότερα — ἢ πού θὰ γνωρίσει μόνο ἀπ' τὰ ὀνόματα, ὅπως τὸ γερμανὸ φιλόσοφο,⁴⁰ μὰ πού πάντα θὰ τὰ νοιώθει σάν τὸ δικό του κόσμο: τὸ Λαμαρτῖνο, τὸ Γκιζῶ, τὴ βασιλίσσα Βικτώρια, τὸν Κάντ, τὸ Χάινε, τὸν Οὐάσιγκτων.

Ἀρχίζουν τὰ πρῶτα μαθήματα τῶν γαλλικῶν (καμμιά ἄλλη ξένη γλῶσσα δὲν θὰ μιλά καὶ δὲν θὰ διαθάζει καλὰ παρὰ τὴ «γαλατικῆ») καὶ τὰ πρῶτα ποιήματα πού ἀποστηθίζει: τὸ τραγούδι τῆς Μαρίας Στίουαρτ τοῦ Βερανζέρου καὶ τὴ «Νεαρὴ αἰχμάλωτη» τοῦ Chénier «πού τὸ αἷμα τῆς μητέρας του — ὅπως λέει,⁴¹ τὸν κάνει λίγο καὶ δικό μας» — καὶ πού παθαίνεται γι' αὐτόν.

Μαθητὴς στὸ γυμνάσιο ἔχει στὴ βιβλιοθήκη του, πλάι στὴ Βίβλο, τὸν Πλούταρχο, τὸν Θεόκριτο, τὸν Βαλαωρίτη καὶ δυὸ τόμους τοῦ Οὐγκῶ, τούτη τὴ φορά στὸ πρῶτότυπο. Τὰ δῶρα τῆς Πρωτοχρονιάς πλουτίζουν τὴ μικρὴ εὐρωπαϊκὴ βιβλιοθήκη καὶ φυσικὰ ἐν' ἀπ' τὰ πρῶτα εἶναι τὰ παραμύθια τοῦ Ἄντερσεν.

Μὰ κι' ἔξω ἀπ' τὸ σπίτι του, στὴ μικρὴ πόλη, ὁ Παλαμᾶς ξαναβρῖσκει τὴν Εὐρώπη, ὄχι μονάχα στὴν ἀέρινη βυρωνικὴ καὶ φιλελληνικὴ ἀτμόσφαιρα πού ἀναπνέουν, ἀλλὰ «μὲ σάρκα καὶ ὀστά», ἂν ἐπιτρέπεται τούτη ἢ ἔκφραση, ἐνσαρκωμένη ἀπ' τοὺς ἡθοποιούς τοῦ ἐνός ἀπ' τὰ δυὸ θέατρα τοῦ Μεσολογγίου: γιατί ὑπάρχουν δυὸ θίασοι στὸ

Μεσολόγγι, καὶ μάλιστα δυὸ θίασοι ἀντίπαλοι, δυὸ σχολές: ἕνας «κλασικός» πατριωτικῆς καὶ τοπικῆς ἐμπνευσης πού παίζει εἰκόνες παρμένες ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, κ' ἕνας πιὸ «προοδευτικός» καὶ ρωμαντικός, στραμμένος πρὸς τὴ Δύση. Αὐτὸς παίζει τὸ «Σαούλ» καὶ τὸν «Ἀριστόδημο» τοῦ Ἀλφιέρι — πού ὕστερ' ἀπ' τὴν «Κορίνα» καὶ τοὺς «Ἀθλίους» εἶναι τὰ ἔργα πού περισσότερο γοήτευσαν τὸ παιδί, — καθὼς καὶ τὸν «Πόργο τοῦ Νέλ» καὶ τὴ «Λουκρητία Βοργία».

Ἄλλὰ τὰ βιβλία καὶ τὰ δράματα δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπ' τὶς ὄψεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς: ὑπάρχουν ἀκόμα ἡ ἱστορία, τὰ γεγονότα, ἢ Εὐρώπη «ἐν τῷ γίνεσθαι». Στὴν Ἑλλάδα ἡ προσοχὴ γιὰ τὰ πράγματα τῆς πολιτείας ξυπνᾷ ἰδιαίτερα γρήγορα. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο πού, στὸ πρῶτο του μάθημα τῶν γαλλικῶν, ὁ καθηγητὴς βάζει κὰτ' ἀπ' τὰ μάτια τοῦ νεαροῦ Παλαμᾶ, — δημιουργοῦ ἐνός πολιτικοῦ ζωγραφιστοῦ κόσμου — ἕνα κείμενο παρμένο ἀπ' τὴν «Ἱστορία τῆς Ἀγγλικῆς Ἐπανάστασης» τοῦ Γκιζῶ. Διαθάζει μεταφρασμένη τὴν ἱστορία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ Mignet καὶ παθαίνεται γιὰ τὴ... λαϊμητόμο! Τοῦ Γκιζῶ εἶναι κ' ἡ βιογραφία τοῦ Οὐάσιγκτων πού καταθροχθίζει! Σὲ λίγο ἢ πολιτικὴ ἐπικαιρότητα θάναι κείνη, πού θὰ τοῦ ἐμπνεύσει, σὲ ἡλικία δέκα χρονῶ, κὰτ' ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῶν οἰκογενειακῶν συζητήσεων, τὸ πρῶτο του λογοτεχνικὸ ἔργο. Οἱ ἰδεολογικοὶ δεσμοὶ μεταξὺ τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἑλλάδας εἶχαν δημιουργήσει σὲ πολλοὺς Ἕλληνας μιὰ στάση φλογερῆς προσοχῆς γιὰ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ζωὴ, στάση πού σὲ πολλοὺς εἶχε καθιερωθεῖ σὰ διαρκῆς παράδοση. Ἔτσι ἢ οἰκογένεια Παλαμᾶ, γύρω στὰ 1870, εὐχόταν διάπυρα γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στὴ Γαλλία, λάτρευε τὸν Οὐγκῶ ὡς πνευματικὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀντιπολίτευσης, καὶ — διευκρινίζει ὁ Παλαμᾶς⁴² — θεωροῦσε τὸ Rochefort σάν τὸ μεγαλύτερο ἀντρα τῆς Γαλλίας. Τὸ παιδί ἄκουγε τὶς γεμάτες πάθος αὐτὲς κουβέντες, ἐνῶ κοίταζε ταυτόχρονα στὸν τοῖχο ἕνα πορτραῖτο τοῦ Ναπολέοντος τοῦ Γ' καὶ πρὸ πάντων ἐκεῖνο τῆς ὠραίας Αὐτοκράτειρας Εὐγενίας... Καὶ συνέλαθε τὸ πρῶτο του ἔργο πού παρουσιάζοταν πῶς; σάν ἀφήγηση μιᾶς συνωμοσίας, ὀργανωμένης ἀπ' τοὺς Rochefort, Ledru-Kollin καὶ Louis Blanc γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ τυράννου... Ἔτσι πρὶν ἀκόμα διαθᾶσει τοὺς ἀττικὸς ρήτορες καὶ γνωρίσει τοὺς προγό-

³⁸ «Οἱ νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 85.

³⁹ Ἐπιθεώρηση: «Εὐροπὴ» εἰδικὸ τεύχος ἀφιερῶμένο στὸν Γκαίτε. 15 Ἀπριλίου 1932, σελ. 276.

⁴⁰ Σ' ἕνα ποίημα ἀπ' τὸν «Τάφος» (σελ. 52) ὁ ποιητὴς κάνει ἕναν ὑπαινυγμὸ γενικότατου χαρακτήρα κατὰ λέγεῶνες ὄλων τῶν Κάντ μὲ τὶς βαθεῖες τὶς σκέψεις.

⁴¹ «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τόμ. Β' σελ. 102.

⁴² «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τόμ. Β' σελ. 73.

νους τους, τὸ τέκνο αὐτὸ τῆς Ἑλλάδας φλογιζόταν γιὰ τὸν πολιτικὸν ἀγῶνα τὸν περισσότερο ἐπίκαιρο καὶ πάλλονταν γιὰ τοὺς ἀγωνιστὲς του, ὅπως παιδιὰ, ὁ Βωθνώργκ κι' ὁ Ρουσσώ γιὰ τοὺς ἥρωες τοῦ Πλουτάρχου. Θὰ ἔπρεπε ὥστόσο νὰ διευκρινίσουμε ὅτι, στὸ πνεῦμα τῶν γονιῶν του, ὁ ὠραῖος τοῦτος γαλλόφιλος δημοκρατισμὸς κάλυπτε ἕνα ἀντιθρονάπαρτιστικὸ πάθος, καταγωγῆς ἀποκλειστικὰ πατριωτικῆς, ἐμπνευσμένο ἀπ' τὴ στάση τοῦ Ναπολέοντος τοῦ Γ' στὸ κρητικὸ ζήτημα—ἐνῶ ἡ ψυχὴ τοῦ μικροῦ ἐνδιαφερόταν κυρίως γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τῆς Ἀυτοκράτειρας Εὐγενίας...

Τοῦτο τὸ διπλὸ ξύπνημα, πνευματικὸ καὶ κοινωνικόν, μεσ' στὴν εὐρωπαϊκὴ ζωὴ, μᾶς ὁδηγεῖ νὰ ἐξετάσουμε στὸ παλαμικὸ ἔργο, τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς διπλῆς παρουσίας στὴν πνευματικὴ κ' ἐγκόσμια ζωὴ τῆς Εὐρώπης.

Γ'.

Εἶναι φυσικὸ οἱ πρῶτοι τόνοι ἑνὸς νεαροῦ ποιητῆ πού 'φυγε ἀπ' τὴν ἐπαρχία του καὶ πού, Ἀθηναῖος πιά γιὰ πάντα πολίτης, θέλει θαρραλέα—ὅπως ὁ Μιστράλ στὴν Προθηγκία—νὰ τραγουδήσει στὴ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ ποῦναι ἡ δική του καὶ νὰ τὴν ἀνεβάσει στὸ ἀξίωμα τῆς ἐθνικῆς γλῶσσας, ν' ἀγνοοῦν ὅ,τι εἶν' ἕξω ἀπ' τοὺς γνώριμους ὀρίζοντες, ἀπ' τίς παιδικὲς ἀναμνήσεις, τὸ σπίτι, τὸ σχολεῖο, τὰ πρῶτα εἰδύλλια, τὰ ὄραματα τῆς λιμνοθάλασσας, τὴ μικρὴ καὶ τὴ μεγάλη πατρίδα. «Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδας μου» στὰ 1880 εἶναι βέβαια ἕνα «καθάριο μέλι»⁴³, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς τὰ χαρακτηρίζει, καθάριο ἀπὸ κάθε ξένο πρὸς τὸ Μεσολόγγι καὶ τὴν Ἑλλάδα στοιχεῖο. Κι' ἂν ἡ Εὐρώπη φανερόνεται στὰ κρυφά, τοῦτο γίνεται μονάχα σχετικὰ μὲ τὸ 1821 καὶ κάτ' ἀπ' τὰ ὀνόματα τοῦ Βύρωνα, τοῦ Μάγερ, τῶν ἐθελοντῶν τῆς Ἰταλίας, τῆς Πολωνίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Γαλλίας πού προσφέρει «τραγούδια, χρήματα καὶ χέρια»⁴⁴. Εἶναι καλὸ κι' ὠφέλιμο ἕνα ποιητικὸ ξεκίνημα νὰ ἐξασφαλίζεται πρῶτα πάνω στὴ γνήσια πατριωτικὴ γῆ, ὅπου πατοῦν τὰ πόδια του, πρὶν διατρέξει τὸν κόσμον. Κι' ὁ πανανθρώπινος Γκαίτε δὲν ἀντιλέγει σ' αὐτό: «ὁ καλλιτέχνης πρέπει νὰ ἔχει μιὰ καταγωγὴ, πρέπει νὰ ξαίρη ἀπὸ ποιούς προέρχεται». Εἶν' ἐπίσης φυσικὸ στίς ὥρες τῆς ἐθνικῆς κρίσης, οἱ πρῶτες κοινωνικὲς ἀνησυχίες

43 «Τὰ τραγούδια τῆς Πατρίδος μου» σελ. 91.

44 «Τὰ τραγούδια τῆς Πατρίδος μου» σελ. 69.

νᾶναι γιὰ τὴν πατρίδα—μάννα πού ὑποφέρει' ἀφοῦ ρίξει κατὰ πρόσωπο στοὺς σωβινιστὲς τὴν κραυγὴ:

«Τοῦ κόσμου εἶμαι πολίτης,
»πατρίδα ἔχω τὴ γῆ»⁴⁵

μὲ τὴν ἴδια κίνηση, ὁ ποιητὴς θὰ ἐπαναλάβει στὰ 1917, τὸ ἀρχαῖο:

«Ἀμύνεσθαι ὑπὲρ πάτρης
»εἰς ἄριστος οἰωνός»⁴⁶

καὶ στὰ 1922, ὕστερ' ἀπ' τὴν καταστροφὴ, ἢ συνταύτιση, πατρίδα=κόσμος, γκρεμίζεται, γιὰτὶ ὁ κόσμος στενεύει μέσα σὲ μιὰν ἀγωνία πού παύει νᾶναι παγκόσμια,—σάν τὰ προηγούμενα χρόνια—γιὰ νὰ καταστῆ ἀποκλειστικὰ ἐθνικὴ:

«Μάννα, ἡ πατρίδα χάνεται,
»Μάννα μου, ὁ κόσμος χάνεται»⁴⁷

Τούτῃ ἡ ἀνθρώπινη καὶ ποιητικὴ πίστη στὴν καταγωγὴ δίνει ἀκόμα περισσότερὴ ἀξία στὸ ὑπερεθνικὸ πλάτεμα τῶν ὀριζόντων πού διαπιστώνουμε ἀπ' τὰ «πρῶτα κρητικὰ» τοῦ 1890, ἀπ' τὸν πρόλογο τῆς δευτέρας συλλογῆς «Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου», ἂν καὶ τὰ ποιήματα ἔχουν ἀκόμα ἐντελῶς ἀρχαϊκὴν ἐμπνευση, πλάτεμα πού ὀλοένα θὰ μεγαλώνει γιὰ νὰ φτάσει στὴν κορυφὴ μέσ' στίς μεγάλες συλλογὲς πού δημοσιεύτηκαν ἢ γράφτηκαν πρὶν καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τῶν πολέμων τοῦ 1912-1922. Ὁ Οὐγκώ δὲ δείχτηκε στὰ 1870 «θρησκευτικὸς πατριδολάτρης»;⁴⁸ Μὰ δὲν εἶν' ὁμοίως κι' ὁ ἴδιος ὁ «κοσμοπολίτης» ποιητὴς πού εἶπε:

«J' aime tous les soleils et toutes les
[patries»;⁴⁹

Ὁ Παλαμᾶς πού τὸν ἀναφέρει σιωπηλά, ἐπικαλεῖται τὸ παράδειγμα τοῦτο. Κι' ἀπ' τὸ εὐρωπαϊκὸ καὶ παγκόσμιο πλάτεμα, πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ὁ ποιητὴς μᾶς ἔδωσε μιὰ φωτεινότετη ἔκφραση, μιλώντας γιὰ τὸν Ἴψεν, πού τὰ πρῶτα του ἔργα, λέει, ὀμνοῦν:

«Τῆς σκανδιναβικῆς φυλῆς τὴ δόξα
»καὶ τῆς πατρίδας τὴ δροσιά»

45/46 «Τὰ Παράκαιρα» σελ. 119 καὶ 120.

47 «Οἱ Λύκοι» ἀπ' τὴ συλλογὴ: «Οἱ Πεντασέλλα-θοι» σελ. 112.

48 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Β' σελ. 119.

49 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Β' σελ. 119.—Γαλλικὰ στὸ παλαμικὸ κείμενο.

ἐνῶ ὕστερα «πλάτυνε μέσα του» ἕνας σφοδρὸς πόθος «ν' ἀγκαλιάσει τὴν ἀνθρωπότητα»⁵⁰. Αὐτὴ στάθηκε ἡ πορεία του — ἀν κί' ὁ πρωτότυπος τρόπος του, κυρίως στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», ὅπως ὁ ἴδιος τὸ σημείωσε σ' ἕναν πρόλογό του, ἦταν νὰ συσφίξει ἀκατάλυτα τὰ ἔθνη μὲ τ' ἀνθρώπινα ἰδανικά — κ' εἶναι πολὺ διδακτικὸ νὰ τὴν ἀντιτάξουμε σ' ἐκείνη τὴν ἐντελῶς ἀντίθετη, λ. χ. τοῦ Μπαρρές. Ὁ Παλαμᾶς ξεκινᾶ ἀπ' τὸ Μεσολόγγι καὶ τὴν Ἀθήνα, σάν ἕνας Εὐγένιος Ντ' Ὀρς, πού, στὶς μέρες μας, στὴν Ἰσπανία, ξεκινᾶ ἀπ' τὴν Καταλὼνια — σύμφωνα μὲ μιὰ σημείωση τοῦ Ζάν Κασσού πού μᾶς υποβάλλει τούτη τὴν ἀντίθεση — γιὰ νὰ βρεῖ τὴν Εὐρώπη, ἐνῶ ὁ Μπαρρές ξαναγυρνᾶ στὸν στενωτέρω ἐπαρχιωτισμὸ ἀπ' τὸν αἰσθητικὸ του κοσμοπολιτισμὸ. Ἀκόμα καὶ στὴ Σπάρτη ὁ γάλλος ἐθνικιστὴς δὲ μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπ' τὴ Λωρραίνη του κί' ἀναζητᾶ παντοῦ τὴ γῆ του καὶ τοὺς νεκροὺς του, ἐνῶ ὁ Ἕλληνας «ὁ ἀταξίδευτος ἐγὼ καὶ ὁ ἀπατρις»⁵¹, ἐπειδὴ συγκράτησε καλὰ τὸ μάθημα τοῦ πλατειοῦ οὐμανισμοῦ πού τοῦ ὠσαν «οἱ ἀθάνατοι πρόγονοί του»⁵² κινεῖται, ὅπως στὸ σπίτι του, ἀνάμεσα στὰ βιβλία⁵³ καὶ στὰ προβλήματα τῆς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς πατρίδας.

Δ'.

Δυὸ εἶναι τὰ χαρακτηριστικά, πού μοῦ φάνηκαν τὰ πιὸ χτυπητὰ μέσ' στὴν προσοχὴ πού δειξε ὁ Παλαμᾶς γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης: ἡ ἐπαγρύπνησή του κί' ὁ καθολικισμὸς του.

Τὸ νὰ καλλιεργεῖ τὸ Δάντη, τὸ Σαίξπηρ, τὸ Μολιέρο, τὸ Σπινόζα καὶ τὰ μεγάλα πνεύματα τῶν περασμένων αἰώνων πού κα-

τακλύζουν τὸ «κελλί του»⁵⁴ δὲ σημαίνει γιὰ τὸν Παλαμᾶ ὅτι κλείνεται σ' ἕναν κόσμον ἀξιῶν, πού καθιερώθηκαν ἀπὸ καιρὸ, σ' ἕναν εὐρωπαϊκὸ κλασικισμὸ, πού θάταν τὸ ἴδιο ἀποκλειστικὸς κ' ἔξω ἀπ' τὸ παρὸν ὄσο καὶ κάποιος ἀρχαῖος στενοκέφαλος κλασικισμὸς. Οἱ δυὸ αἰῶνες, ποῦναι οἱ δικοὶ του, ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς φλογερῆς κί' ἀκούραστης περιέργειάς του: κ' εἶναι οἱ ἀθάνατοι καὶ πάντα ζωντανοὶ δάσκαλοι: ὁ Γκαίτε, ὁ Σίλλερ, ὁ Βύρων, ὁ Σέλλεϋ, ὁ Λαμαρτίνος, ὁ Μπωντλαῖρ κ' οἱ σύγχρονοι, ποιητὲς καὶ μυθιστοριογράφοι, κριτικοὶ καὶ φιλόσοφοι, ἀστέρια κάθε μεγέθους, ὅλα κεῖνα πού μπορεῖ νὰ φτάσει μέσ' ἀπ' τὸ μурμηκίασμα τοῦ Γαλαξία, μὲ τὴ βοήθεια τῆς γλώσσας του ἢ τῆς γαλλικῆς. Ξαφνιάζεται κανεὶς καὶ συγκινεῖται ἀνοίγοντας ἕνα βιβλίο σάν τὴν «Ξανατονισμένη μουσικὴ»⁵⁵ καὶ βλέποντας σὲ πόσο πλῆθος ἀπὸ ποιητὲς «ἐλάσσονες» τῆς «γαλατικῆς Μούσας» — ἐκτὸς ἀπ' τὸν Σουλλὺ Πρυντόμ' πού τὸν θεωροῦσε μεγάλο ποιητὴ — ὁ Παλαμᾶς εἰδειχνε τὴ συμπάθειά του. Εἶχε μπρὸς στὸν πνευματικὸ θησαυρὸ τῆς Εὐρώπης τὸ φεγγοδόλημα καὶ τὴ δίψα ἐνὸς παιδιοῦ στὴ χώρα τῶν θαυμάτων. Καὶ τοῦτο φαίνεται κί' ὅλας ἀπ' τὸν πλοῦτο τῶν παραθέσεων πού στολιζοῦν καὶ κάποτε παραφορτώνουν κάποια ἀπ' τὰ βιβλία του, ὅπως τὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου»⁵⁶.

Γι' αὐτὸν τὸν παθιασμένον οὐμανιστὴ οἱ μεγάλες ἐμπνευσμένες φωνές εἶν' ἀληθινὰ φωνές πού μιλοῦν, συνδιαλέγονται, ἀναγνωρίζονται, μὰ κί' ἀντιλέγουν. Καὶ τίς φέρνει σ' ἐπαφὴ: τὸ Βύρωνα μὲ τὸ Γκαίτε καὶ τὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, τὸ Γκαίτε μὲ τὸν ποιητὴ πού γραφε τίς «ᾠδὲς καὶ Μπαλλάντες» πού θαυμάζει καὶ τὸ συγγραφέα τῆς «Παναγίας τῶν Παρισίων», τὸ ζευγάρι Οὐγκώ - Λεκόντ Ντὲ Λιλ παράλληλα μὲ τὸ ζευγάρι «Ὀμηρος - Ἡσίοδος. Κί' ὁ καυγᾶς τῶν Καρλάϋλ - Νίτσε γιὰ τὸ τρομερὸ παιδί τῆς δόξας καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ πού πέ-

50 ᾠδὴ στὸ θάνατο τοῦ Ἴψεν, συνέχεια τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 153.

51 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 161.

52 «Πρῶτα Κριτικά» (1898) σελ. 198.

53 Πολὺ λίγο μουσικός, ὅπως ὁ ἴδιος δηλοῦσε, μὴ ἔχοντας κἀν ἐπισκεφτεῖ τὰ μουσεία τῆς Εὐρώπης, στὰ βιβλία του κυρίως σταματᾶ τὴν προσοχὴ του. Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νάχει μέσα στὸ κελλί του ἀντίγραφα τῶν μεγάλων ζωγραφικῶν πινάκων (τῆς Μόνας Λίζας ἰδιαίτερα, πού τὸ χαμόγελό της τὸ τραγούδησε στοὺς «Βωμοῦς» σελ. 67) καὶ νὰ ἐπικαλεῖται ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τοὺς μουσικοὺς ἢ τοὺς ζωγράφους, ἀλλὰ σχεδὸν πάντα σχετικὰ μὲ τὴ λογοτεχνία: τὸ Μποττιτσέλι ἀπ' ἀφορμὴ τὸ Σολωμὸ, τὸ Ροῦμπεν ἀπ' ἀφορμὴ τὸ Βεράρεν, τὸ Μπετόβεν, πού τὸν ἀναφέρει συχνότερα, ἀπ' ἀφορμὴ τὸ Γκαίτε καὶ τὸ Βάγνερ ἀπ' ἀφορμὴ τὸ Νίτσε. Σημειώνει ἀκόμα πὼς ἡ παιδικὴ του ἡλικία στὴν Πάτρα ἦταν λουσαμένη ἀπ' τοὺς τόνους τῆς ἰταλικῆς ἀρπας. («Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 157) κ' ἐκώκει τίς δυὸ προνομιοῦχες χώρες τῆς μουσικῆς σ' ἕνα ποίημα τοῦ «Τάφου» (σελ. 44):

«Μιά μακρυνὴ ἀρμονία
» Ἀπ' τὴ χώρα τῆς κίτριδας
» Κί' ἀπὸ τὴν Γευτονία».

54 Στὸ ποίημα πού ἔχει τὸν ἴδιο τίτλο («Τὰ Παράκαιρα» ὁ ποιητὴς περιγράφει τὰ βιβλία καὶ τὰ πορτραῖτα τοῦ γραφείου του.

55 Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ μεταφράσεων, γαλλικῶν τὸ περισσότερο ποιημάτων, ἀπ' τὸν Οὐγκώ ὡς τὸν Αγγελιέρ καὶ τὴ Μαρία Νοέλ, μ' ἕναν πρόλογο 29 σελίδων, πού μαρτυρεῖ μὲ πολὺ περίεργο τρόπο τὴν ἀκριβολογημένη γνώση ὅλης τῆς σύγχρονης γαλλικῆς ποιητικῆς κίνησης καὶ τῆς σχετικῆς κριτικῆς.

56 Προλογίζοντας ἕνα βιβλίο τόσο δημοῦ ἔθνικοῦ ἐνδιαφέροντος ὡς ἡ «ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης» τοῦ Σπυρίδωνος Τρικοῦπη, ἐπικαλεῖται διαδοχικά: 1ο) τὴν κρίση ἐνὸς Ἄγγλου γιὰ τὸ Μακώλεϋ' 2ο) τὴ γνώμη τοῦ Ταῖδε γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ 3ο) τὴν ἀποψη ἐνὸς Γερμανοῦ αἰσθητικοῦ γιὰ τὰ πνευματικὰ προϊόντα πού ἐξαιτιοῦνται ἀπ' τὴ μετάπλαση τοῦ ἔπους.

E.Γ.Δ.Π.Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

θανε στὸ Μεσολόγγι τὸν κάνει νὰ παθαίνεται τὸ ἴδιο ὅσο κι' ὁ καυγᾶς Ροῖδη-Βλάχου.

Καμμιά εὐκαιρία ἀπὸ τοῦ νὰ μετασχηματιστῆς στὶς μεγάλες συγκινήσεις ἢ στὶς ἀναμνηστικὲς τελετουργίες τῆς λογοτεχνικῆς ἐπικαιρότητας δὲν ξεφεύγει ἀπ' τὴ θερμότητά του: ἑκατόχρονα τῆς γέννησης τοῦ Οὐγκώ, θάνατος τοῦ Ίψεν, ἑορτασμός τῆς τριακονταετηρίδας τῆς γέννησης τοῦ Ρονσάρ, θάνατος τοῦ Ἀνατόλ Φράνς, ἑκατόχρονα τῆς γέννησης τοῦ Μιστράλ, ἑκατόχρονα τοῦ θανάτου τοῦ Γκαίτε. Στὴν τελευταία τούτη ἀκριβῶς περίσταση, ἡ φωνὴ τοῦ Ἕλληνα ποιητῆ ἐνώνεται, στὰ 1932, μ' ἐκείνη τῶν μεγαλύτερων ὀνομάτων τῆς διεθνούς κριτικῆς — τῶν Γκούντολφ, Κρότσε, Ἀλαίν κι' ἰδιαιτέρως μὲ τὴ φωνὴ τοῦ ἀγαπημένου του Ρομαίν Ρολλάν, στὸ εἰδικὸ τεύχος τῆς ἐπιθεώρησης «Εὐρώπη», ἀφιερωμένο στὸ Γκαίτε. Τὸν ἐπόμενο χρόνο, μόλις μιὰ βδομάδα ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατο τῆς κόμησας Ντὲ Νοάιγ, πλέκει τὸ ἐγκώμιό της μπρὸς στὴν ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Οἱ κινήσεις, τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν, οἱ σχολὲς ἐρμηνεύονται ἀπ' αὐτὸν μὲ τόση κατανοημένη προσοχή, καλὴ θέληση καὶ ταπεινοσύνη⁵⁷ ὅσο κι' οἱ δημιουργικὲς ἀτομικότητες εἴτε πρόκειται γιὰ λογοτεχνία, εἴτε ἀκόμα γιὰ πλατύτερες πνευματικὲς ἔρευνες⁵⁸. Ἐκθέτει τὶς ἀρχὲς τοῦ συμβολισμοῦ στὴν ἐπιθεώρηση «Τέχνη» καὶ χαιρετᾷ τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὸ νατουραλισμὸ ὡς τὴν λογοτεχνικὴν ἀναγέννηση τῶν νέων καιρῶν. Ξαίρει νὰ λυτρώνεται ἀπ' τὸν Ταιν καὶ ν' ἀφομοιώνει τὴν πιὸ πρόσφατη ἀντίληψη τῆς μεγαλοφυΐας, ὅπως ξαίρει νὰ ἐκμεταλλεῖται μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ποιητικὴ εἰλικρίνεια πάνω στὶς πιὸ λεπτεπίλεπτες ἀπόψεις τῆς σύγχρονης ψυχολογίας. Ἡ πνευματικὴ ἐπικαιρότητα σ' ὅλες τὶς μορφές της ἐρεθίζει τὴν περιέργειά του ὡς «hoïpôte hoïme»: ἐπιστημονικὴ μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Λέ Νταντέκ (ποῦ γνωρίζει βαθειὰ ὄλο του τὸ

ἔργο, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ κ. Χρ. Εὐελπίδης), τοῦ Πουανκαρέ, τοῦ Ἀϊνστάϊν, — φιλοσοφικὴ μὲ τὴ γερμανικὴ σκέψη, — ὀπογραμμίζοντας τὴν καινοτομικὴ τῆς γονιμότητά —, μὲ τὸν πραγματισμὸ ποῦ ἀναστατώνει τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ, μὲ τὴ μεταφυσικὴ ἐπανάσταση τοῦ μπερξονισμοῦ, — φιλολογικὴ μὲ τὶς ἐργασίες τῶν γερμανῶν σοφῶν, τοῦ μεσαιωνιστῆ Γκαστόν Παρί, τοῦ ἑλληνοιστῆ Βικτόρ Μπεράρ, τοῦ συμπατριώτη του Γιάννη Ψυχάρη, — κοινωνιολογικὴ μὲ τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ποῦ, ἀρχικὰ, τῆς βάζει ἀντιμέτωπο, σὰν ἐνθουσιώδης ἀναγνώστης τοῦ Ἰκαρλάυλ, τὸ ρόλο τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, μὰ ποῦ ἀργότερα⁵⁹ θὰ τῆς ἀναγνωρίσει κάποια «ψυχικὴ ἀλήθεια», — ψυχολογικὴ μὲ τὴν ψυχανάλυση καὶ τὸν φροῦδισμό, ποῦ τὸν ἐπικαλεῖται πολλές φορὲς στὶς κριτικὲς του ἀναλύσεις καὶ ποῦ τοῦ διαφώτισε, φαίνεται, τὸν ἴδιο τὸν ἐσωτερικὸ τοῦ κόσμου καὶ τὸ μυστήριό τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, — αἰσθητικὴ, τέλος, μὲ τὸ ζήτημα — ἀνάμεσα σὲ χίλια κ' ἔνα σύγχρονα προβλήματα — τῶν σχέσεων τῆς φωτογραφίας καὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀμοιβαίας τους ἐπίδρασης.

Γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε μιὰ φράση τοῦ Κλωντέλ — τοῦ Κλωντέλ ποῦ ἦταν ἕνας ἀπ' τοὺς σπάνιους εὐρωπαϊοὺς καὶ γάλλους ποιητῆς, ὅπου μπροστὰ του ἔνοιωσε τὸν ἐστυτό του σ' ἀμηχανία καὶ συγκρουόμενο, — ὁ Παλαμᾶς «δὲν φυλαγόταν ἀπὸ τίποτα», ἀπὸ καμμιά σύγχρονη ἀξία, — ἄνθρωπο ἢ ἰδέα —, ἀξία νὰ ἐγκολληθῆι στὸ πνευματικὸ του σύμπαν. Καὶ εἶναι συγκινητικὸ τὸ θέαμα τῆς προσπάθειας ποῦ ἔκανε ὁ πρεσβύτης αὐτὸς τῆς καλῆς θέλησης, ὁ ἴδιος ἄνθρωπος ποῦ ἄλλοτε εἶχε ὑποδεχτεῖ ἐγκάρδια τὸ Ντ' Ἀννούντσιο, τὸ Σδου, τὸν Στέφαν Γκεόργκε, τὸ Μαίτερλινκ, γιὰ νὰ κατανοήσῃ καλύτερα τὸ Βαλερύ, γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὶς πιὸ σύγχρονες τάσεις τῆς κριτικῆς στὴν Εὐρώπη⁶⁰, γιὰ νὰ μετασχηματιστῆς ἐρευνᾶς γιὰ τὸ «λαϊκισμό» (populisme) καὶ νὰ σχηματίσῃ μιὰ γνώμη, ἀναγκαστικὰ ἀνεπαρκῆ, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἄδολης ποίησης καὶ τὶς λεπτεπίλεπτες ἀπόψεις τοῦ Ἀνρὺ Μπρεμόν. Μιὰ ἀπ' τὶς πιὸ συγκινητικὲς λεπτομέρειες ἀπ' τὴν ἀποψη

57 Γράφει λ. χ.: «Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μὲ τὰ τόσα ἀτελῆ μέσα ποῦ διαθέτω νὰ ἐπικοινωνῶ μὲ δασκάλους καὶ ὀδηγητὲς τῆς συνείδησης τοῦ ἀναστήματος τοῦ Καρλάλλ...» κι' ἄλλο: «Ἐὰν ὅλη μου τὴ μικρότητα καὶ τὴν ταπεινοσύνη, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ μ' ἐμποδίζουν νὰ τὰ περιεργάζομαι ἢ ἀφρατὰ ἀναστήματα τῶν Τιτάνων...» («Ὁ Γκαίτε στὴν Ἑλλάδα» εἰδ. τ. τῆς ἐπιθ. «Εὐρώπη» 15 Ἀπριλ. 1932, σελ. 278).

58 Ἡ περιλήψη ποῦ ἀκολουθεῖ δὲν ἔχει τὴν ἀξίωση παρὰ ν' ἀναφέρει μερικὰ παραδείγματα, διαλεγμένα ἀνάμεσα σὲ χίλια καὶ παρμένα ἀπ' τὰ κριτικὰ ἔργα τοῦ ποιητῆ καὶ τοὺς προλόγους του καὶ τὴν παγκόσμια του περιέργεια. Ὁ Παλαμᾶς, μὰς πληροφορεῖ ὁ κ. Κατσιμπαλῆς, παρακολουθοῦσε καὶ μάζευε σὲ ταχτοποιημένες δέσμες (λογοτεχνία, ἐπιστήμη, φιλοσοφία) ὅλες τὶς ἐπιφυλλίδες τῶν μεγάλων γαλλικῶν ἡμερησίων ἐφημερίδων καὶ κυρίως τοῦ Παρισίου «Χρόνου».

59 Στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ὁ Παλαμᾶς στὰ 1925 γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Σπ. Τρικούπη βρῖσκουμε, στὶς σελίδες 7 — 8, τὴν ὀριστικὴν του στάση — ὅπως φαίνεται —, μπρὸς στὸν ἱστορικὸ ὀλισμὸ.

60 Ὁ ὕμνιγμός του, στὰ 1935, στὸν πρόλογό του γιὰ τὰ «Ἀπαντὰ» τοῦ Βηλαρά, σχετικὰ μὲ τὸν πρόσφατον ὄρο τοῦ «προρωματισμοῦ» δεῖχνει τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ αἰσθανόταν ὁ Παλαμᾶς γιὰ τὶς ἔρευνες τῆς «ἐν τῷ γίνεσθαι» λογοτεχνικῆς ἱστορίας.

τούτη πού μᾶς ἀποκάλυψε, ἐδῶ καὶ λίγους-μῆνες, ἢ συγκλονιστικὴ διάλεξη τοῦ Σικελιανοῦ⁶¹: γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ποιητῆ, εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον πού αἰσθανόταν, τὸ 1941 ἀκόμα, γιὰ τὰ «Τετράδια τοῦ Maite Laufige Brügge» τοῦ μεγάλου Ρίλκε πού τοῦ διάβαζε ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος του καὶ πού στὶς ὑστατες καὶ ὑπερφυσικὲς ἀναλαμπές μιᾶς μισόβουστης διαύγειας, κατόρθωνε ἀκόμα, ἂν κι' ἀπὸ χρόνια ὀλόκληρα, αἰχμάλωτος σχεδὸν τοῦ Χάρου, νὰ τὸ συνδέει μὲ τὶς διαρκεῖς ποιητικὲς του ἀσχολίες καὶ τὰ συντριμμένα ἀπ' τὴ φυσιολογικὴ του κατάρρευση δημιουργικὰ του σχέδια.

Τοῦτες οἱ λίγες καὶ σύντομες λεπτομέρειες πού ἀναφέραμε θ' ἀρκοῦσαν νὰ δείξουν τὸ πλάτος τῆς πνευματικῆς φιλοξενίας του καὶ τὸν πανευρωπαϊκὸ καθολικισμὸ τῶν ἐνθουσιασμῶν του. Ἄν ὁ πνευματικὸς κόσμος τῆς χώρας του φαίνεται πολὺ στενός, δὲν περιορίζεται ὡστόσο στὰ ὄρια, ὅσο πλατειά κι' ἂν εἶναι τοῦτα, μιᾶς μονάχα χώρας τῆς Εὐρώπης. Ὁ Παλαμᾶς θὰ μπορούσε νὰ ξαναπεῖ γιὰ λογαριασμὸ του τὶς ὠραῖες αὐτὲς φράσεις τοῦ Ριχάρδου Ντέμελ: «ἔχω μιὰ μεγάλη πατρίδα. Τὸ μέτωπό μου χρωστᾷ σὲ δέκα λαοὺς τὸ λίγο του μυαλό. Ποτέ μου δὲ γνώρισα τὸ λαὸ ἀπ' ὅπου προῆλθε ἢ ἀγνότηρή μου ἀξία». Βέβαια, ὁ Παλαμᾶς μίλησε μὲ ἰδιαίτερη στοργὴ γιὰ τὸ γαλλικὸ δαιμόνιο κι' αὐτὸς πού ὑπογράφει τὸ δοκίμιο τοῦτο, λιγώτερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, δὲν ξεχνᾷ τὸν ἐνθερμὸ χαιρετισμὸ πρὸς τὴ Γαλλία στὸ ποίημα «Εὐρώπη» τῶν «Βωμῶν», γραμμένο τὸν Αὐγουστο τοῦ 1914, ὅπου ὁ ποιητὴς τὴν ἀποκαλεῖ «δεύτερη μάνα του», «ὀδηγήτρα» καὶ «κυρά». Ἄλλ' ἂν ὁ ποιητὴς χρωστᾷ τόσα στὴ Γαλλία, τοῦτο συμβαίνει μονάχα «ἐν μέρει» γιὰ τὸ οἱ μεγάλοι ποταμοὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος δανείστηκαν γαλλικὸ κανάλι γιὰ νὰ φτάσουν σ' ἐκεῖνον, κι' ὅπως λέει, «στὸ χρυσὸ ποτάμι» τῆς γαλλικῆς γλώσσας οἱ Δάντηδες, οἱ Νίτσε, οἱ Ίψεν, οἱ Σαιξπήροι, κέρασαν γι' αὐτὸν τὸ πιετό τους. Κι' ἂν ὁ Οὐγκώ, ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρξε ἢ ἀφετηρία τῶν παιδικῶν του συγκινήσεων, τὰ «ἐπιγράμματα τῆς Βενετίας» στὰ εἴκοσί του χρόνια, κατὰ τὶς δικές του ἐξομολογήσεις⁶², βλόγησαν τὸ δρόμο τοῦ νεαροῦ ποιητῆ. Ὁ συνομιλητὴς τοῦ Ἑκερμαν κυρίεψε σιγὰ σιγὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Παλαμᾶ καὶ πῆρε σὲ λίγο τὴν πρώτη θέση, ὅπως πειστήκαμε μελετώντας

61 Πρὸλ. Ἄ. Σικελιανοῦ: «Κωστής Παλαμᾶς» (Ἰούλιος 1943) σελ. 27 — 29.

62 Ἐπιθεώρ. «Εὐρώπη» σελ. 277 — 278.

τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του, ἰδιαίτερα τοὺς προλόγους του καὶ τὶς κριτικὲς του, κι' ὅπως εἰδικὴ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ τὸ καθορίσει λεπτομερειακά. Σημειῶνω ἄπλῶς ἕνα χαρακτηριστικὸ σημεῖο τοῦ γκαϊτισμοῦ του: μᾶς λέει κάπου πὼς ὄνειρεύτηκε ἐξηγώντας στὰ παιδιά του τὸ δεύτερο μέρος τοῦ «Φάουστ» καὶ κλαίγοντας ἀπὸ ἱερὸν ἐνθουσιασμό. Καὶ στὴν τελευταία ποιητικὴ του συλλογὴ, ἐξυμνεῖ ἀκόμα τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο τοῦ στοχαστῆ πού ὀρθώθηκε «πάνω στὴν τύρβη τῶν πατρίδων καὶ τῶν λαῶν»⁶³. Δίπλα σ' ἐκείνους πού μπορεῖ νὰ γευτεῖ ἀπ' εὐθείας στὸ κείμενο καὶ μάλιστα νὰ μεταφράσει, τοὺς Λαμαρτῖνο, Βινύ, Μπωντλαίρ, Λεκόντ Ντέ Λίλ, Σουλλό Πρυντόμ, Μορεάς, Βεράρεν, Κόμησα Ντέ Νοάιγ, — ὑπάρχουν ὁ Βύρων, ὁ Σέλλεϋ καὶ οἱ Μπρόουνινγκ (ὁ Παλαμᾶς εἶπε κάποτε πὼς λυπόταν γιὰτὶ δὲ μπορούσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τοὺς ἄγγλους παρά μόνο μὲ μεταφράσεις), ὁ Σίλλερ, ὁ Χάινε, ὁ Χαίλντερλιν⁶⁴ κι' ὁ Στέφαν Γκεόργκε, ὁ Πάσκολι κι' ὁ Καρντούτσι κι' ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά τοῦ ὠκεανοῦ ὁ Ουϊτμαν, πού τὸν χαιρετᾷ μαζί μὲ τὸν Ἐμερσον καὶ τὸν Πόου. Δίπλα στὸν Φλωμπέρ, ὑπάρχουν οἱ ἀπαράμιλλοι ρῶσοι δάσκαλοι, οἱ Πούσκιν, Λερμοντώφ, Τουργκένιεφ, Ντοστογιέφσκι, κι' ὁ Ἄντερσεν κι' ὁ Ντ' Ἀννούτσιο. Ἄν οἱ γάλλοι Ταίν (ὁ ὀδηγὸς του στὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία) κι' ὁ Ρενάν, μέσα σὲ χίλιους ἄλλους γάλλους αἰσθητικὸς δεύτερης τάξης, εἶναι οἱ καθημερινοὶ τοῦ σύμβουλοι, πού ἀδιάκοπα ἐπικαλεῖται καὶ πού τυχαίνει — ὅπως συμβαίνει γιὰ τὸ δεύτερο — νὰ μεταφράζῃ ἀπ' αὐτοὺς μεγάλες περικοπές⁶⁵, ὡστόσο καταφεύγει καὶ στοὺς γερμανοὺς, ὅχι μονάχα στὸν Γκαίτε καὶ στὸ Σίλλερ, ἀλλὰ καὶ στοὺς Σλέγκελ, Χέρντερ, Ἐγελο, στὸν ἔλθετὸ Ἀμιέλ.

«... πού φάχνει μέσα του ἀνώφελα, ὦ! στὸν ἀπιαστο νὰ πιάσῃ, τὸ ἐγώ, Πρωτέα [Θεός] 66

στὸ Δανὸ Μπραντές, στὸ ρῶσο Μερζκόφσκυ, στοὺς ἄγγλους Ράσκιν, Καρλάυλ, Ἄρ-

63 «Νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 70.

64 Γιὰ τὰ τέσσερα μεγάλα ὀνόματα: Γκαίτε, Σίλλερ, Χάινε, Χαίλντερλιν, λέει πὼς μόνο «γυνατιστὸς» μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ προφέρει. (Πρόλογος τῆς «Ἀνθολογίας τῶν γερμανῶν κλασσικῶν» τοῦ Λάμψα — 1933, σελ. 2).

65 Πρὸλ. στὸ τέλος τοῦ Α' τόμ. τῶν «Πεζῶν Δράμων» τὶς ἐκτεταμένους περικοπές ἀπ' τὰ νεανικὰ τετράδια τοῦ Ρενάν. Ἡ «φανατικὴ» βιαιότητα τοῦ ἱκλωντέλ ἐναντίον τοῦ Ρενάν, τοῦ Γκαίτε καὶ τοῦ Οὐγκώ ἦταν πράγμα ἀσυγχώρητο στὰ μάτια τοῦ Παλαμᾶ.

66 «Τὸ Κελλί» («Τὰ Παράκαιρα») σελ. 60 κ' ἐπ.

νολντ — κι' ὅταν θέλει νὰ ὀνομάσει τοὺς μεγάλους ἐκπρόσωπους τῆς σύγχρονης κριτικῆς ἐνώνει μὲ τὸν Τιμπωντέ τὸ γερμανὸ Γκούντολφ, τὸν Ἰταλὸ Κρότσε, τὸν Ἰσπανὸ Οὐναμούνο. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀγαπημένους τοῦ ἥρωος τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, αὐτοὶ βέβαια εἶναι ὁ Μιραμπὼ κι' ὁ Ναπολέων, ἀλλὰ καὶ ὁ Οὐάσιγκτον κι' ὁ Γαριβάλδης.

Εἶναι τόσο ἀμερόληπτος ἀπέναντι στὴν πνευματικὴ γαλλικὴ παράδοση, ποὺ τοῦ εἶναι ἡ πιὸ γνωρὴμη, ὥστε ὅταν πρόκειται νὰ κατατάξει τὸν Οὐγκὼ δίπλα στοὺς μεγάλους εὐρωπαϊκοὺς νεκροὺς τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα, δὲ διστάζει νὰ τρονίσει ὅτι ὁ καταπληκτικὸς καλλιτέχνης ποὺ γιὰ πάντα τὸν κατάκτησε ⁶⁷ καὶ ποὺ νοιώθει γι' αὐτὸν πραγματικὴ «λατρεία», τὸ ποιητικὸ καὶ κοινωνικὸ εἶδωλο τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ ποὺ τὸ σέβεται σὰν «προφήτη», δὲν εἶναι ὥστόσο ἀξίος νὰ τοποθετηθεῖ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῶν τριῶν μεγάλων προφητῶν — κριτῶν τῆς ἀνθρωπότητος Νίτσε, Ἴψεν, Τολστόϊ. Κ' ἐδῶ πάλι ἡ κλίμακα τῶν ἀξιῶν εἶν' ὁ Γκαίτε κι' ὁ Παλαμᾶς κρίνει τὸν Οὐγκὼ πολὺ ἀπομακρυσμένο ἀπ' τὸ γκαϊτικὸ ἰδανικόν, ἀπ' τὸ παγκόσμιο ἰδανικόν ⁶⁸. Φαντάζομαι πὼς ἀπ' τὰ μεγάλα γαλλικὰ πνεύματα, μονάχα ὁ Ρομαίν Ρολλάν μποροῦσε νὰ φτάσει τὸ ὕψος τοῦτο στὰ μάτια τοῦ Παλαμᾶ ποὺ τὸν ὕμνησε μὲ θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμό, σὰν «τῶν ἰσόθεων Ἐμπεδοκλέων ἡ γέννα» κι' «ἀπάνου ἀπὸ τὸν τάραχο, ποιητὴ δικαιοκρίτη» ⁶⁹. Μὲ μιὰ λέξη ὁ Παλαμᾶς παίρνει τὸ «ἀγαθόν» τοῦ ὅπου τὸ βρίσκει, πιστὸς σ' ὄλα στὸ πορτραῖτο τοῦτο τοῦ ποιητῆ πολίτη καὶ κυρίαρχου τοῦ κόσμου, χαραγμένον ἀπ' τὸ Γκαίτε στὰ 1832. «Ὁ ποιητής, σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν πολίτης, θ' ἀγαπήσει τὴν πατρίδα του, ἀλλ' ἡ πατρίδα τῶν ἱκανοτήτων του καὶ τῶν ποιητικῶν δημιουργιῶν του, εἶναι τὸ καλόν, τὸ εὐγενές καὶ τὸ ὠραῖον, ποὺ δὲν εἶναι συνυφασμένα μὲ καμμιά ἐπαρχία, οὔτε μὲ καμμιά ἰδιαίτερη χώρα καὶ ποὺ τ' ἀρπάζει γιὰ τὴ διάπλυσή του παντοῦ ὅπου τὰ βρίσκει. Μοιάζει μὲ τὸν ἀητὸ ποὺ πετᾷ ψηλά μὲ βλέμμα ἐλεύθερο πάν' ἀπ' τὶς χώρες καὶ ποὺ δὲ νοιάζεται καθόλου ἂν ὁ λαγός, ὅπου θὰ χυμῆξει, τρέχει στὴν Πρωσσία ἢ στὴ Σαξωνία». Συνέβηκε μάλιστα στὸν Παλαμᾶ νὰ ξεπεράσει, ἂν τοῦτο εἶναι μπορετό,

67 Σ' ἐν ἄρθρῳ τοῦ ποὺ τιτλοφορεῖται : «Οὐγκὼ-λατρεία» («Ἐλεύθερον Βῆμα» 22 Μαρτίου 1926) γράφει : «Ὁ πρῶτος ποιητὴς ποὺ μ' ἔμπασε στὸ Ναὸ τῆς Ἀρμονίας».

68 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 180 — 181. Τοῦτο πρέπει νὰ ὑπονοηθεῖ σχετικὰ μὲ τοὺς τρεῖς ἄλλους, γιατί πάνω ἀπὸ μιὰ φορά ὁ Παλαμᾶς εἶπε πὼς ὁ Οὐγκὼ ἀνήκει στὴν ἀνθρωπότητα.

69 «Περάσματα καὶ χαριετισμοί» σελ. 151.

σὲ καθολικισμό τὸ δάσκαλό του τὸ Γκαίτε ποὺ ἡ ραφιναρισμένη στοργή του γιὰ τὸν Ἕλλητισμὸ τὸν καθιστοῦσε πιὸ μεροληπτικόν. Πραγματικὰ ὁ Γκαίτε ἔγραψε κάπου: ἂν γιὰ τὸν μπεκρῆ ποὺ θέλει νὰ πιεῖ κρασί κάθε ποτήρι εἶναι κατάλληλο, γιὰ νὰ πιεῖς καὶ νὰ εὐφρανθεῖς πραγματικὰ τίποτα δὲν ἀξίζει ὅσο ἓνα Ἕλληνικὸ κύπελλο. Ἀντὶ νὰ κολακευτεῖ γιὰ τὴν προτίμηση, ὁ Παλαμᾶς ἀπαντᾷ μὲ ἡρεμία: «Ἐγὼ πιστεύω πὼς τὸ κρασί εὐφραίνει πιωμένο σὲ κάθε λογῆς ποτήρι» ⁷⁰.

Τὸ 1929, ὁ Γιώργος Θεοτοκάς, μὲ τὸ ψευδώνυμο Ὁρέστης Διγενῆς, διαπίστωνε τὸ μικρὸν ἀριθμὸ στὴν Ἑλλάδα πνευμάτων πραγματικὰ εὐρωπαϊκῶν καὶ τὸ χῶρισμα τῶν πνευματικῶν ομάδων σὲ ξεχωριστὲς κι' ἀντίπαλες κλίκες, βασισμένες ἢ κάθε μιὰ σ' ἓνα τμήμα ἀποκλειστικὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας (γαλλομανεῖς, γερμανομανεῖς, ἀγγλομανεῖς, ρωσομανεῖς) κι' ὁ νεαρὸς κριτικὸς κατηγοροῦσε τὸν θανάσιμον αὐτὸν διαμελισμὸ, προβαίνοντας σχετικὰ στὶς ἀκόλουθες ὀρθές παρατηρήσεις: «Τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα προϋποθέτει τὴν κατανόηση τῆς ἀρμονίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνόλου. Ὅταν κυττάζουμε ἀπὸ ψηλά ταυτόχρονα τὶς διάφορες ἀποχρώσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καταλαβαίνουμε πὼς ὅλες ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ νὰ ὑπάρξει αὐτὸς ὁ πολιτισμός. Τότε δὲ σταματάμε τὸ βλέμμα μας σὲ μιὰν ἀπ' αὐτές, δὲν ἀναγνωρίζουμε σὲ καμμιά τὴν ὑπεροχή, μὰ προσπαθοῦμε νὰ τὶς καταλάβουμε καὶ νὰ τὶς διατηρήσουμε ὅλες. Ἡ ὑπεροχὴ ἀνήκει στὸ σύνολο. Ἡ μεγάλη ἀξία αὐτοῦ τοῦ συνόλου εἶναι ὅτι κατόρθωσε νὰ ἐνώσει σὲ μιὰ ἀνώτερη σύνθεση τὶς ἀντιθέσεις ποὺ τὸ ἀποτελοῦν. Ἀπάνω ἀπὸ τὶς τοπικὲς διαφορὰς τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ὑπάρχει μιὰ κοινὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ, μιὰ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ παιδεία» ⁷¹. Ὁ κριτικὸς ποῦ, λίγες σελίδες παρακάτω, μιλεῖ μὲ τόση κατανόηση γιὰ τὸν Παλαμᾶ, θὰ μποροῦσε νὰ τὸν ἀναφέρει ἐδῶ σὰν τὸ πιὸ ἀγνὸ παράδειγμα πλατειᾶς καὶ εὐλαδικῆς προσοχῆς ἀπέναντι σ' ὅλες τὶς ἐθνικὲς διαφορὰς ποὺ πλουτίζουν τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Εὐρώπης καὶ φλογερῆς περιέργειας μπρὸς στὰ συναπαντήματα τῶν μεγάλων πνευματικῶν οἰκογενειῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὴν σύνθεσή της. Μὲ τὸν Ταῖν ὡς ὀδηγὸ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει λ. χ. τὴν καταγωγὴ τῆς σκανδιναυικῆς ποίησης στὴν ἀγγλικὴ ποίηση, νὰ χαρακτηρίσει τὸ ἀγγλοσαξωνικὸ καὶ τὸ λατινογαλ-

70 «Ἐδωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» — Πρόλογος, σελ. 23 — 24.

71 «Ἐλεύθερο πνεῦμα» σελ. 13 — 14.

λικό πνεῦμα καὶ τὴν γονιμοποίηση τοῦ τελευταίου ἀπ' τὸ γερμανισμό στὴν ποίηση τοῦ 19ου αἰώνα, ἀπ' τὸν Οὐγκώ ὡς τὸν Λεκόντ Ντέ Λιλ 72. Μὲ λίγα λόγια, ἡ Εὐρώπη γι' αὐτὸν — εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς — ὑπῆρξε ὁ χωρὶς ραφὲς «χιτῶν τοῦ Χριστοῦ» ἀπ' ὅπου δὲ μπορεῖς νὰ ξεσκίσεις τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ κομμάτι γιὰ νὰ σκεπαστεῖς ἢ νὰ φκιάσεις μιὰ σημαία ἀπ' αὐτὸ ἢ ἀπὸ κείνο τὸ χρῶμα, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸν ντυθεῖς ὁλόκληρο. Παίρνοντας κατὰ γράμμα τὸ παράγγελμα τοῦ Τερέντσιου, ποὺ μᾶς χρησίμεψε γιὰ ξεκίνημα, ἔδωσε πολὺ ἐνωρὶς τὸ παράδειγμα ἑνὸς καλόδεχτου, δίχως πάθος, πανευρωπαϊκοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἡ στάση του καὶ σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο ὑπῆρξε στάση προδρόμου, πρωτοποριακοῦ ὀκαπανέα.

Ἔτσι φαίνεται πόσο εὐεργετήθηκε ἡ χώρα του, ἀπ' τὴν ἀδιάκοπη παλαμικὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ζωὴ. Πλάτεμα τῶν ὀριζόντων, ξάνοιγμα τῶν πνευμάτων καὶ τῶν εὐαισθησιῶν, ἐγκατάλειψη ἑνὸς ἄκαρπου ἐπαρχιωτισμοῦ, μιᾶς στενῆς κι' αὐτάρεσκης ἑλληνολατρίας ποὺ θελε νὰ περιορίζεται ἀποκλειστικὰ εἴτε στοὺς μεγάλους προγόνους, εἴτε στὴ λαογραφία καὶ τὸ τοπικὸ χρῶμα, νὰ ποιοὶ ὑπῆρξαν οἱ σκοποὶ καὶ τ' ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς δράσης, ποὺ ἦταν ὁ μόνος στὴν Ἑλλάδα ποὺ τὴν ἔφερε στὸ τέρμα μὲ τόσο συστηματικὸ τρόπο, — προσπάθεια παράλληλη σὰν ἐκεῖνη τῆς Ἰταλίας, ἀπ' τὰ 1909 ἴσαμε τὰ 1913, ποὺ τὴν ἐπεχείρησε ὄχι μονάχα ἕνας ἄνθρωπος, ἀλλ' ὀλάκερη ὀμάδα, — αὐτὴ τοῦ περιοδικοῦ «Βότσε» («Φωνή») γιὰ τὴ διεύθυνση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος στὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο, ἀπασχολημένης ὡς τότε ἀποκλειστικὰ μ' ἔθνικα προβλήματα. Ἀπομακρυσμένος ἐπίσης ἀπ' τὴ βυζαντινὴ, λαογραφικὴ, σολωμικὴ καὶ παπαδιαμαντικὴ παράδοση ἑνὸς Φώτου Πολίτη καὶ ἀπὸ τὴν περιφρονητικὴ ξενομανία ἑνὸς Ροῖδη, ἀπομακρυσμένος ἀκόμα ἀπ' ὅ,τι ὀνομάζει «ψώρα εὐρωπαϊσμοῦ» καὶ «ψώρα πατριωτισμοῦ» ποὺ ἐκφράζεται ἔτσι: «Πῶς πηγαίνετε στὴν Ἑλβετία! Ἔχουμε στὴν Ἑλλάδα Ἑλβετίες ἄλλο τίποτε!» 73 (τούτῃ τῇ σκέψῃ τοῦ τουριστικοῦ ἢ πνευματικοῦ πατριωτισμοῦ, ποιὸς εἶναι ὁ εὐρωπαῖος ποὺ δὲν τὴν ἄκουσε στὸν ἴδιο του τὸν τόπο;), — ὁ Παλαμᾶς ἦταν ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ πλαισιώσει τὴ χώρα του μὲ τὴ σχολὴ τῆς δυτικῆς σκέψης καὶ νὰ τῆς μάθει ὄλην τὴν πολὺπλοκὴν ἐνότητα. Ὁ Ἑλὶ Φῶρ, κοσμογυρισμένος οὐμανιστής, ἔγραψε τίς ἀκόλουθες γραμμές: «Ἐκεῖνοι ποῦναι ἀνίκανοι νὰ συλλάθουν τὰ

φελλίσματα τούτης τῆς ἐνότητος στ' ἀναρίθμητα εἶδωλα ποὺ μ' αὐτὰ σημαδεύουν τὸ δρόμο τους ὄλες οἱ φυλὲς τῆς γῆς, εἴν' ἐπίσης κ' οἱ λιγώτερο ἱκανοὶ νὰ συνεισφέρουν δυναμικὰ στὴ φυλὴ τους ὡστε νὰ διακριθεῖ καὶ στὸ μέλλον». Αὐτὸ τοῦτο τὸ συμφέρον λοιπὸν μιᾶς ἐθνικῆς λογοτεχνίας ἀπαιτεῖ τὸν καθολικισμό ποὺ διαπιστώσαμε στὸν Παλαμᾶ καὶ ποὺ τὴ μορφή του μᾶς τὴν ἔδωσε ὁ ἴδιος, εἰδικώτερα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, σ' ἕνα πολὺτιμο κι' οὐσιῶδες κείμενο τῶν «Πεζῶν Δρόμων» του ποὺ θὰ ἐνθουσίαζε τὸν Ἑλὶ Φῶρ, ἂν τὸ διάβαζε: «Ἐπάρχει ἕνα ψυχικὸ στρῶμα ποὺ σβύνεται ἀπάνου του κάθε ξεχώρισμα ἐθνολογικῆς ψυχολογίας, καὶ σκανδιναυοὶ κι' ἀγγλοσάξωνες καὶ φράγκοι καὶ ρωμιοὶ καὶ σλάβοι, δίνουν τὰ χέρια κι' ἀδερφώνονται, ἄνθρωποι ὄλοι, ὀμόφυλοι» 74.

Τούτῃ ἡ φωτεινὴ συνειδητοποίηση τῆς πνευματικῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ τῆς Εὐρώπης ἰδιαίτερα, τοῦ ἐπέτρεψε ὄχι μονάχα νὰ διαπαιδαγωγῆσει κοσμοπολιτικὰ τοὺς συμπατριῶτες του, ἀλλὰ νὰ προσδώσει στὸ ποιητικὸ του ἔργο τὸ βάθος καὶ τὴν ἀπήχηση ποὺ χρειαζότανε ἡ ἀναστημένη ἑλληνικὴ φυλὴ γιὰ «νὰ διακριθεῖ ἀκόμα στὸ μέλλον».

Θ' ἀφίσουμε προσωρινὰ κατὰ μέρος τὴν ἀποψη τούτῃ τοῦ ζητήματος ποὺ θ' ἀπαιτήσῃ ἐν' ἄργῳ καὶ λεπτὸ ἐξέτασμα, ὕπολογίζοντας νὰ τῆς ἀφιερῶσουμε, στὸ μέλλον, ἕνα σημαντικό μέρος μιᾶς πανεπιστημιακῆς ἐργασίας μακρῆς πνοῆς. Θὰ χρειαστῆ τὸ νὰ μελετηθεῖ πῶς ὁ ποιητὴς αὐτὸς ποὺ οἱ τόνοι του — ἢ κριτικὴ τὸ σημείωσε πολλὰς φορὲς — μᾶς θυμίζουν συχνὰ τὸν Οὐγκώ, κάποτε τὸν Λεκόντ Ντέ Λιλ, κάποτε τὸν Σουλλὸ Πρυντόμ, τὸ Σέλλεϋ ἢ τὸ Βεράρεν, διατηρεῖ ἀνέπαφους ὄλον τὸν ἑλληνισμό του καὶ ὄλην τὴν πρωτοτυπία του ἀνάμεσα στὶς πιὸ ποικίλες εὐρωπαϊκὲς ἐπικοινωνίες ἀπὸ ποιά δαιμόνια παραδοξολογία, παραμένει ἰσχυρότατα ὁ ἴδιος στ' ἀσύγκριτο ποίημα τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου», ὅπου στὴν εἰσαγωγή του ἀπαρίθμησε μερικὲς ἀπ' τίς ἀναρίθμητες πηγές τῆς ἔμπνευσῆς του' μὲ συντομία, τὸ ξαναφύτεμα στὸν κῆπο του, κατὰ τὴ δική του τὴν εἰκόνα, τῶν φυτῶν τῆς Δύσης καὶ τῶν καινούργιων λουλουδιῶν τῆς, τὴ μαγικὴ μετουσίωση τῆς ἐξωτερικῆς εἰσφορᾶς σὲ ἀφομοιώσιμη καὶ γονιμοποιὸ οὐσία καὶ τῆς ξένης ἐπίδρασης σὲ στενὴ συγγένεια.

Θ' ἄρκεστῶ ν' ἀναφέρω ἐδῶ ἕνα χτυπητὸ

72 «Πρώτα κριτικά» (1895) σελ. 175 — 176.

73 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 86.

74 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 125.

παράδειγμα τῆς τέλει τούτης ἀφομοίωσης τῆς δυτικῆς πηγῆς ἀπ' τὸν ρωμαλεὸ ἑλληνικὸ ὄργανισμό. Σ' ἓνα γράμμα τοῦ, 75 ὁ Παλαμᾶς θέλει ν' ἀναφέρει τὴν «Προσευχὴ στὴν ἀνοιξή» τοῦ Σουλῶ Πρυντόμ καὶ γράφει τὸν πρῶτο στίχο γαλλικά, μὰ ἀμέσως μετανοιώνει: «Καλλίτερα νὰ σοῦ τὸ εἶπῶ ρωμαίικα» τόσες φορές τὸ διάβασα καὶ τὸ ξεσκάλισα ποῦ τὰ θαρρῶ δικό μου, στὴ δική μας τὴ γλῶσσα τὸ λέω πάντα μὲ τὸ νοῦ μου». Θαυμάσιό παράδειγμα εὐρωπαϊσμοῦ, ἀπαλλαγμένου κάθε ξενομανίας, ἀξιοσώστατό γιὰ μερικοὺς μοντέρνους μυθιστοριογράφους ποῦ ἐπιδείχνουν τὸν κοσμοπολιτισμὸ τους μὲ περικοπὲς ὄχι πάντα ἀψογες ἀπ' τὰ γαλλικά, τὰ γερμανικά ἢ τ' ἀγγλικά, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ τοὺς λίγο-πολύ διαστρεμμένους λατινισμούς, φανταχτερὲς καρφίτσες νεόπλουτων στ' ὠραῖο ὕφασμα τῆς μητρικῆς τους γλώσσας, ποῦ τίς θαρροῦν ἀνώτερου γούστου... Ὁ Παλαμᾶς τοὺς δίνει μάλιστα ἓνα σπάνιο παράδειγμα αἰσθητικῆς ἐλευθερίας κι' ὀλοκληρωτικῆς ἀπουσίας σνομπισμοῦ, βεβαιώνοντας παρακάτω ὅτι, παρ' ὅλ' αὐτά, ἓνα ποίημα τοῦ Μαρκορᾶ τὸ βρίσκει ποιητικὰ ἀνώτερο ἀπ' τὸ ποίημα τοῦτο ποῦ τόσο τ' ἀγαπᾶ, — τοῦ Σουλῶ Πρυντόμ, ποῦ εἶναι ἓνας ἀπ' τὰ εἰδωλά του.

Ἄς ἀφίσουμε λοιπὸν πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος τὸ σημαντικό τοῦτο ζήτημα: τὴν γονιμοποίησιν τῆς ποιητικῆς ἰδιοφυΐας τοῦ Παλαμᾶ ἀπ' τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία, σημειώνοντας ἀπλᾶ καὶ μὲ μεγάλες πινελιές, τ' ἀγαθὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν τούτων ἐπαφῶν στὸ πεδίο τῆς αἰσθητικῆς καὶ κριτικῆς του σκέψης. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ διαβάσουμε τοὺς προλόγους του καὶ τὰ πεζά του, γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε σὲ τί σημεῖο οἱ στοχασμοὶ του γιὰ τὸ Γκαίτε καὶ τοὺς γερμανοὺς αἰσθητικοὺς τοῦ περασμένου αἰῶνα, γιὰ τὸν Ταῖν καὶ τοὺς σύγχρονους γάλλους αἰσθητικούς, πλούτισαν, βάθυναν ἢ διαφώτισαν τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ποίησης, γιὰ τίς σχέσεις της μὲ τὴν πρόζα, γιὰ τίς πηγές τῆς ἐμπνευσης, γιὰ τὰ προβλήματα τῆς σαφήνειας, τῆς εἰλικρίνειας καὶ τοῦ κοινωνικοῦ προορισμοῦ τοῦ ποιήματος. Ἡ ἀφθονία καὶ ἡ συσσώρευση τῶν παραπομπῶν, ἂν μαρτυροῦν ἀπὸ μέρους αὐτοῦ τοῦ αὐτοδίδαχτου τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ — ὅπως χαρακτηρίζεται ὁ ἴδιος — μιὰ στάση ποῦ θὰ τὴν ὀνόμαζα σχολικὴ — ἐπιμέλεια, καλὴ θέληση, μετριοφροσύνη, ἐξωτερικὴ συστολή — μὰ τὴν ἀλήθεια, ἀρκετὰ συμπαθητικὴ, ὅ-

ταν ἐνώνεται μὲ τὴ δημιουργικὴ τόλμη τῆς ἰδιοφυΐας, — δὲν θὰ ἔπρεπε ὥστόσο νὰ μᾶς παραπλανήσουν. Μαθητὴς καλὸς ποῦ θωρακίζει τὴν ἔκθεσή του μὲ κείμενα γιὰ νὰ τὴν καταστήσει πιὸ ἀποδεικτικὴ, αὐτὸ μάλιστα ὄχι ὅμως κ' ἐραριστὴς, οὔτε σκλάβος τῶν «αὐθεντιῶν». Ὅπως ὁ Μονταίνιος, ἂν ἀναφέρει τοὺς ἄλλους, εἶναι γιὰ νὰ ἐκφραστῆ καλύτερα ὁ ἴδιος, καὶ γνωρίζοντας ὅτι «οὐδεὶς ἐστὶ προφήτης» σὲ μιὰ μικρὴ χώρα, πρὸ πάντων ὅταν ἡ χώρα τούτη ἔχει πίσω της ὀλάκαιρη παράδοση ἀντίδρασης κ' ἐξοστρακισμοῦ ἐναντία στὶς ἴδιες τῆς ἀξίες καὶ τὰ πολιτικὰ καὶ πνευματικὰ της μεγαλεῖα, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ βάλει κατὰ μέρος ὅλο τὸ βᾶρος τῆς ξένης σκέψης γιὰ νὰ νικήσει τούτη τὴν ἀντίδραση καὶ γιὰ νὰ «μπάσει» ὅποια ἰδέα τοῦ εἶναι ἀγαπητὴ καὶ ποῦ οἱ ἐλπίδες τῆς διεξόδου της θάτανε πολὺ φτωχές, ἂν δὲν τὴν παρουσίαζε στοὺς συμπατριῶτες του ἀπὸ τίς «αὐθεντίες» μ' εὐρωπαϊκὸ περίβλημα.

Πολὺ νωρὶς φαίνεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς συνειδητοποίησε μέσα του τὴν ἀνάγκη τούτη τῆς τοπικῆς διαπαιδαγώγησης κι' ἀπ' τὰ 1895 μᾶς δίνει μιὰν ἀξιοσημείωτη ἐρμηνεῖα τῆς πραγματικῆς του στάσης μπρὸς στὶς αὐθεντίες ποῦ ἐπικαλεῖται. Ἀραδιάζοντας ἓνα μακρὸ κατάλογο κρίσεων γάλλων κριτικῶν σχετικὰ μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀσάφεια στὴν ποίηση, βιάζεται νὰ καθορίσει πὼς οἱ κρίσεις αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν «ὁμολογίες πίστεως», ἀλλὰ σὰ μέσα «βοηθητικά» γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστη ὥστε νὰ δεῖ φωτεινότερα τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπ' τὴν καθιερωμένη «πρόληψη». Θ' ἀπομείνει γιὰ ὕστερα, κατὰ τρόπο πιὸ τοπικὸ, ἡ ἐξέταση τῆς σχέσης μὲ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας γιὰ νὰ καταλήξει τέλος σ' ἓνα «ἐλεύθερο συμπέρασμα» 76.

Ἔτσι ἡ μέθοδος φαίνεται καθαρὰ σοφὴ καὶ γόνιμη 77: «παιδαγωγικὴ» χρησιμοποίησιν τῆς ξένης σκέψης — συγκεκριμένη ἐφαρμογὴ στὴν κατάστασιν τῆς χώρας — ἐλευθερία στὰ συμπεράσματα. Τότε πραγματικὰ οἱ δυτικὲς παρορμήσεις παύουν νᾶναι «ὁμολογίες πίστεως», πίνακες τοῦ ἄθικτου καὶ σεπτοῦ νόμου, γίνονται βοηθήματα καὶ διεγερτικά, ἐργαλεῖα, μηχανήματα γιὰ τὴν δια-

76 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 179.

77 Πραγματικὰ γόνιμη: ἂν οἱ σημερινὲς γενεὲς στὴν Ἑλλάδα γνωρίζουν ν' ἀπολαμβάνουν τὰ κριτικὰ δοκίμια τοῦ Βαλερό, τοῦ Ζίντ, τοῦ Τσβάιχ, τοῦ Τιμπωντέ, τοῦ Λαλό ἢ τοῦ Φοσιγιών, στὸν Παλαμᾶ τὸ ὄφελον, στὰ μαθήματα τῆς πνευματικῆς γυμναστικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς εὐλυγισίας ποῦ λάβανε διαβάζοντάς τον.

75 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 48 — 49.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΓΕΘΥΝΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Ελάσσορα διχρία γυ
τραγούδια ζάρα,
σοφὸς ἐγγυβόρμα
καὶ σπαῖ δροσσαύρα;
Φερνοὺ εἰσάωσα
σπαῖ θ. διαζάλια,
ζάρα ἔρρα σοχαχναίρα,
σηάσσορα καγαλία;

Ελά κρογὰ σλιχαίρα
ζεσῖοτα δὲ εἰς εἰρα
σπαῖ χροστοίχαυτα
χερᾶτου χερια
δουλαίρεσι ζαχισσῶ;
Μεσῖοτα χερᾶνια
δοροβραυταίρατα
σπαῖ κηροστοίχαυτα;

Κοστὴ Παλαμάς

17. 4. 1916.

Αὐτόγραφο τοῦ Κοστῆ Παλαμά.

τήρηση καὶ τὸ κοσκίνισμα τῶν ἰδεῶν, ποὺ ἀπαιτοῦν ὄχι μιὰ λατρεία ὄλο προλήψεις, μιὰ ὄρεξη γερῆ γιὰ δουλειὰ κ' εὐλύγιστη πρωτοβουλία γιὰ τὴν πνευματικὴ αὐτὴ ἐκχέρσωση.

Σὲ δεύτερη μοίρα, ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπαφὴ εὐνόησε ἕνα καρποφόρο πλάτεμα τῆς παλαμικῆς κριτικῆς, ὀλοφάνερο ἀπ' τὰ πρῶτα δοκίμια. Βλέπουμε λ. χ. τὸν Παλαμᾶ νὰ διαφωτίζει τὴν περιέργη στάση τοῦ Κάλθου στὸ γλωσσικὸ ζήτημα μ' ἐκείνη ἐνὸς γάλλου λεξικογράφου στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα⁷⁸, νὰ συγκρίνει τὸ ἔργο τοῦ Ἑλληνα ποιητῆ ποὺ τόσο ἀργὰ δοξάστηκε μὲ τὸ ἔργο τοῦ Chénier⁷⁹, νὰ παραβάλλει τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ Σολωμοῦ μ' ἐκείνη τοῦ Φλωμπέρ καὶ τοῦ Λέκοντ Ντέ Λιλ⁸⁰, τὸ λειψὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου του μὲ τὸν ἴδιο χαρακτήρα, κοινὸ στὰ ἔργα τοῦ Chénier καὶ τοῦ Coleridge⁸¹, τὴ λογοτεχνικὴ του ἐξέλιξη μ' ἐκείνη τοῦ Μίκιεθιτς⁸² καὶ νὰ θεωρεῖ τὸ Σολωμό, ὅπως ἡ γαλλικὴ κριτικὴ τὸ Σατωβριάνδο, σὰν τὴ ζωντανὴ πηγὴ ὅλης τῆς μεταγενέστερης νεοελληνικῆς ποίησης⁸³.

Κάνει κάποτε κάτι ἀσήμαντες λεπτομερειακὲς συγκρίσεις, διεγερτικὲς ὅμως καὶ συμβολικὲς γιὰ τὸ πνεῦμα, σὰν αὐτὲς ποὺ τόσο γοήτευαν τὸν Ἀλβέρτο Τιμπωντέ, τούτη λ. χ. τὸν Οὐίτμαν παιδὶ τὸν φίλησε ὁ Λαφαγιέτ καὶ τὸ Λασκαράτο παιδὶ τὸν φίλησε ὁ Βύρων στὴν Κεφαλονιά⁸⁴.

Παρατηρεῖ πὼς στὰ 1820 λάμπει στὸ στερέωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ποιητικοῦ οὐρανοῦ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀστρῶν περιέργα ζευγαρωμένων δυὸ - δυὸ: Οὐγκώ - Λαμαρτίνος, Γκαίτε - Σίλλερ, Λεοπάρδης - Μαντζόνι, Πούσκιν - Λερμοντώφ, Σολωμός - Κάλθος,⁸⁵ καὶ ἡ παρατήρηση τούτη, μολονότι χρονολογεῖται περίπου ἀπ' τὰ 1908, εἶν' ἀπὸ κείνες ποὺ βρίσκεται στὶς συνήθειες καὶ τοῦ δικοῦ μας Τιμπωντέ. (Θυμηθῆτε τὶς σκέψεις τοῦ τελευταίου γιὰ τὸ ζευγάρι Ταίν - Ρενάν). Τὴν ἴδια ἐποχὴ, προτοῦ ἀκόμα οἱ ἐργασίες τοῦ Hazard, τοῦ Baldensperger, τοῦ Capé, διαδώσουν τὴν ἔννοια καὶ τὸν τύπο, πρὶν ἀκόμα δώσει ὁ ἴδιος ἕνα ἐκτεταμένο παράδειγμα τὸ 1924 στὴ μελέτη

78 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 39.

79 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 48.

80 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 31, σημ. 1).

81 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 61).

82 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 56, σημ. 1).

83 Σολωμός (εἴρω στὸ Σολωμό» Τόμ. Β' σελ. 73).

84 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 84. (44).

85 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 54.

του: «Βυρωνολατρεία», ἀφιερωμένη στὸν εὐρωπαϊκὸ βυρωνισμό, προαναγγέλλει δέκα πέντε χρόνια νωρίτερα τὶς ἐρευνες τῆς συγκριτικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ θέματος τῆς δούλας ὅπως τὸ ἐκμεταλλεύτηκαν διάφοροι μυθιστοριογράφοι: ὁ Λαμαρτίνος, ὁ Μιραμπώ, οἱ Γκονκούρ, ὁ Γιάννης Ψυχάρης, ὁ Ρίχαρντσον, ὁ Τζῶρτζ Μούρ, ὁ Τολστόϊ⁸⁶, καὶ τῆς συγκριτικῆς λαογραφίας, σχεδιάζοντας τὸν παραλληλισμὸ τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μ' ἐκείνα τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν, ὅπως τῆς Σερβίας⁸⁷. Καὶ νὰ ἀκόμα ἕνα ὀλόκληρο πλούσιο ἀνεκμετάλλευτο πεδίο ποῦ⁸⁸, πρῶτος ὁ Παλαμᾶς ἀπ' τὴ φυλὴ του, — ἕνας ἀπ' τοὺς πρῶτους εὐρωπαίους — τὸ καλλιέργησε.

Τὸ παράδειγμα του ἀπόδειξε πὼς ὁ εὐρωπαϊσμός, ἀντὶ νὰ πνίγει τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, ὅπως τὸ βεβαιῶναν κάποιοι θεωρητικοὶ τοῦ ἐρμητικοῦ ἑλληνισμοῦ, μποροῦσε ἀπ' ἐναντίας νὰ τὴ δυναμώνει καὶ τὴν ἐνθαρρύνει. Πραγματικά, ἀν γιὰ ἕνα ἑλληνα καλλιεργημένο τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἡ ἐθνικὴ συνείδηση ταυτίζεται ὀλοένα μὲ τὴ συνείδηση τῆς δημοτικῆς γλώσσας, στὴν πλατύτερὴ τῆς ἔννοια, πὼς εἶναι δυνατό ἡ περασμένη ἐμπειρία τῶν ἄλλων ξένων λαῶν καὶ τῶν ἐθνικογλωσσολογικῶν ἀγώνων τῶν νὰ μὴ βοηθήσει ἕναν πρωτοπόρο ποιητῆ, ὅπως, στὰ 1880 καὶ γιὰ πολλὰ ἀκόμα χρόνια, ὑπῆρξε ὁ Παλαμᾶς, νὰ χειραφετήσῃ τὴ δημοτικιστικὴ τούτη συνείδηση ποὺ μείνει δυὸ χιλιάδες χρόνια κάτ' ἀπ' τὴν κηδεμονία τῆς καθαρεύουσας; Ἀπ' τὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ ρωμαντισμὸς μᾶς κληροδότησε μιὰν ἀντίληψη ἐντελῶς συναισθηματικὴ καὶ πολεμικὴ τοῦ παρελθόντος, συνηθίζοντάς μας νὰ τὸν βλέπουμε, ἀνάλογα μὲ τὴν περίσταση, μὲ φιλικὸ ἢ ἐχθρικὸ βλέμμα, μάθαμε νὰ τὸν κινητοποιοῦμε γιὰ τὸν ἀγῶνα μας καὶ ν' ἀναζητοῦμε σ' αὐτὸν προδρόμους καὶ σημαϊφόρους γιὰ τὰ σημερινὰ μας συνθήματα. Σ' ἕνα σύντομο πρόλογο κάποιου τόμου τῆς «Νέας Ἐγκυκλοπαιδείας», ὁ Ἀνατόλ Ντέ Μονζί δείχνει καθαρά τὴ μοντέρνα τούτη χρησιμοποίησι τοῦ «ζωντανοῦ παρελθόντος». Γράφει: «Ἡ ἐποχὴ μας... ἀρέσκεται στὶς παραπομπές, στὶς ἀναμνήσεις καὶ στὶς ὁμοιότητες. Ταλαντευομένη κ' ἐπαναστατικὴ, ἐπαναστάτρια ταλαντευομένη, μετα-

86 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 83. (40).

87 «Σολωμός» σελ. 63 — 64.

88 Ὑπάρχουν τόσα ἄλλα: ὄριστε τὸ θέατρο! θά βρῆτε στοὺς «Πεζοὺς Δρόμους» του μιὰ διαμαρτυρία γιὰ τὴν τυραννία τοῦ πρωταγωνισμοῦ ποῦ, τριάντα χρόνια ἀργότερα στὴν Ἀθήνα ἀρχίζει δειλὰ ν' ἀποδίνει τοὺς καρπούς τῆς.

χειρίζεται τὸν πολύμαθο ζῆλο της γιὰ νὰ καλύψει καὶ τὰ μικρότερα τολμήματά της κάτ' ἀπ' τὴ σκέπη τῶν προγόνων της»⁸⁹.

Ἡ ἴδια ἀνάγκη ἔσπρωξε καὶ τὸν Παλαμᾶ ν' ἀναζητήσει στὴν Εὐρώπῃ προστάτες καὶ ὑπερασπιστὲς τοῦ δημοτικισμοῦ. Στὰ 1895, χαιρετώντας τιμητικὰ τὸ Γιάννη Ψυχάρη, πιάνεται ἀπὸνα κείμενο τοῦ Γκαστόν Παρί γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ διγλωσσία (λατινικὴ καὶ χυδαία γλῶσσα) εὐκολοεφάρμοστο πάνω στὴ γλωσσολογικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας καὶ στὰ δικαιώματικά πρωτεῖα τοῦ ἔθνικου ἰδιώματος, δηλαδή τῆς γλώσσας τοῦ λαοῦ⁹⁰. Λίγα χρόνια ἀργότερα, γράφοντας γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ Σολωμοῦ, ἀναφέρει μιὰ γνώμη τοῦ ἀγγλοῦ κριτικοῦ Σάϊμονς σχετικὰ μὲ τὸ Δάντη, ἀπ' ὅπου φαίνεται καθαρά ὅτι ὁ μεγάλος φλωρεντινὸς ποιητὴς ἔγραφε στὴν ἰταλικὴ δημοτικὴ πού μιλοῦσαν γύρω του⁹¹. Ἡ σύγκρουση τῶν ποιητῶν καὶ τῶν γραμματικῶν ἀν δὲν κατάντησε στὴν Εὐρώπῃ, ὅπως στὴν Ἑλλάδα, κρατικὸ ζήτημα, ἐξασφαλίζει ὡστόσο στὸν ποιητὴ καλὰ ἀμυντικὰ μέσα γιὰ τὴ μὴ κωδικοποιημένη γλῶσσα μπρὸς στὴ σχολαστικὴ κριτικὴ τῶν καθαρευουσιάνων: θυμίζει ὅτι ὁ Σέλλεϋ, ὁ Λαμαρτίνος, ὁ Chénier, ὅλοι τους κατηγορήθηκαν ὅπως ὁ Κάλθος γιὰ σολοικισμούς, νεολογισμούς καὶ γραμματικὲς ἐλευθερίες⁹², ὅτι ὁ Οὐγκώ, ὑπερασπισμένος νικηφόρα ἀπὸ τὸ Brunot, κατηγορήθηκε κι' αὐτὸς ὅτι καταστρέφει τὴ γλῶσσα⁹³. Πῶς ὁ Ἕλληνας ποιητὴς δὲν θὰ σκεφτόταν τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς συναγωνιστὲς του κάθε φορὰ πού συναντοῦσε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τίς δίκες ὅπου στὸ συντηρητισμὸ τῆς νεκρωμένης γλώσσας ἀντιδρούσε ἢ ἐλευθερία τῆς καθομιλουμένης καὶ τοῦ ἐμπνευσμένου τραγουδιοῦ;⁹⁴ Καὶ νὰ μιὰ ἄλλη αἰτία τῆς ἀφοσίωσής του γιὰ τὸν Οὐγκώ, γιὰ τὸν Οὐγκώ αὐτὸν πού τοῦ μαθε ὅτι τὴ λέξη πρέπει νὰ τὴ μεταχειριζόμαστε ὡς «être vivant»⁹⁵ κι' ὅτι ὅλες οἱ λέξεις τῆς

ζωῆς, τῆς ταπεινῆς καθημερινῆς ζωῆς, οἱ λέξεις τῶν βιοτεχνῶν καὶ τῶν χωρικῶν μποροῦν νὰ πλουτίσουν τὸ λεξιλόγιο τοῦ ποιητῆ. Ἀγαπᾶ στὸν Οὐγκώ τὴν πλευρὰ τούτῃ τοῦ ἀγωνιστῆ, τοῦ μαχητῆ δημοτικιστῆ, θὰ ἔπρεπε σχεδὸν νὰ ποῦμε τοῦ δημοκρατικοῦ, πού ὀρθώνεται μπρὸς σ' ἕναν ἄσαρκο κι' ἀναιμικὸ νεοκλασικισμὸ πού κατάντησε ἔτσι ἀπὸ ὑπερβολικὴ «ἀγνότητά» κ' «εὐγένεια», μὲ μιὰ λέξη τοῦ ἐπαναστάτη τῆς γλώσσας. Κι' ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει τότε, μὲ φανερὴ καὶ συνένοχη εὐχαρίστηση, τὸ περίφημο «τοῦ γέρικου τοῦ λεξικοῦ κόκκινη σκούφια φόρεσα»⁹⁶. Στὰ 1902, γιὰ τὰ ἐκατόχρονα τοῦ Οὐγκώ, στήνοντάς του, ὅπως λέει, «ἕνα βωμὸ λατρείας» θρωντοφωνάζει:

«Εὐλογητὸς πού λύτρωσες τὴ Μοῦσα καὶ [τὴν ἔζησες
καὶ ὅπου καρδιά καὶ αὐτὸς, κριτὴ, βρόν-
[τηξες τέτοια κρίση.
]Σ' εὐγενικὰ καὶ σὲ χυδαία τὰ λόγια δὲ
[χωρίζονται
> ἄνθια ὅλα γιὰ τῶν ἰδεῶν τ' ἀρχοντικὸ
[μελίσι»⁹⁷.

Στάση πούχει ἀξία κοινωνικὴ καὶ ταυτόχρονα λογοτεχνικὴ καὶ πού βόηθησε τὸν Ἕλληνα ποιητὴ νὰ συνειδητοποιήσει μέσα του πῶς δραστήρια τὴν δημιουργικὴ του κλίση σὰν ἐκπρόσωπος μέσα στὸν κόσμον τῆς ζωῆς, τῆς νεολαίας, τῶν λαϊκῶν πραγματικότητων, τῆς δουλειᾶς. Περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορὰ διεκδίκησε γιὰ δική του τὴ γλῶσσα τῶν χωρικῶν⁹⁸, τῶν βοσκῶν καὶ τῶν ναυτικῶν τῆς χώρας του. Στὴν ὠραιότερη ὁμολογία πίστεως πούγραψε σχετικὰ καὶ πού τὴν ἀκολουθεῖ μιὰ βίαση ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἀρτηριοσκληρωτικῶν γραμματικῶν, τῶν ταριχευτῶν τοῦ παρελθόντος, τῶν μανιακῶν τοῦ θανάτου, διακηρύχνει μ' ἕναν περίφημο ἐνθουσιασμὸ:

«Ἡ γλῶσσα πού βροντομιλᾶ στὸ λόγο μου,
[εἶν' ἡ γλῶσσα
> τῆς ἐργατιᾶς, τῆς λεβεντιᾶς καὶ τῶν ἀκέ-
ριων»⁹⁹.

Καὶ συνεχίζει βεβαιώνοντας πῶς τὸ πνεῦμα ζεῖ στὴ λαλιά τῶν ἀπλοϊκῶν, βάζοντας, ἀπάνω ἀπ' ὅλα τ' ἀκατανόητα γραψίματα ὄλων τῶν σχολιαστῶν τοῦ κόσμου, ἕν' ἄ-

89 «Νέα Ἐγκυκλοπαίδεια» Τόμος XVIII, «τὸ ζωντανὸ παρελθόν» σελ. 3.

90 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 96.

91 «Σολωμὸς» σελ. 51.

92 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 40.

93 «Οὐγκώλατρεία» — Ἄρθρο στὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» — 22 Μαρτ. 1926.

94 Κρίμα νὰ μὴ δαί ὁ Παλαμᾶς τὸ «χρυσὸ» τοῦτο κείμενο τοῦ Κλωντέλ: «Ἀνθρώποι τὰ πέντε μου παιδιά. Ὅλα τους εἶπαν φυσικὰ «raieil que» ἀντὶ «raieil à». Ἀδιάφορο! Τὰ ἑκατομμύρια τῶν μικρῶν Γάλλων πού μεταχειρίστηκαν τούτῃ τὴν ἔκφραση ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ ὄρκου τοῦ Στρασβούργου ἔχουν ἄδικο, καὶ μονάχα μιὰ δωδεκάδα σχολαστικῶν χωρὶς ἐπαφὴ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴν πραγματικότητά ἔχουν δίκιο. (Frédéric Lefèvre: «Une Heute avec...» σελ. 161.

95 «Πρῶτα κριτικά» — Γαλλικὰ στὸ κείμενο, σελ. 52.

96 «Οὐγκώλατρεία» — Ἄρθρο στὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» — 22 Μαρτ. 1926.

97 «Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 154.

98 «Μιλᾶω τὴ γλῶσσα τοῦ χωριάτη» — «Ἀσάλευτη Ζωὴ» — «Ἐκατὸ φωνές» σελ. 11.

99 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλῆα» Λόγ. Χ. σελ. 119.

γραφο τραγοῦδι τσοπάνου, τὰ βράδουα, σὲ μιὰ πλαγιά, πάνω ἀπ' τὴ θάλασσα. Πόσο ὁ Οὐγκώ θ' ἀναγνώριζε τὸν ἑαυτό του σ' αὐτὴ τὴν ὁμολογία πίστεως τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ ποιητῆ «ποῦ γιὰ τίποτε δὲν ντρέπεται, τίποτε δὲ σωπαίνει, τίποτε δὲν καταφρονεῖ»¹⁰⁰. Καὶ νὰ πῶς τὸ παράδειγμα τῶν εὐρωπαϊῶν ποιητῶν ἐνθαρρύνει τὸν ἑλληνα ποιητὴ στὸ νὰ ξαναοδηγήσει τὴν ποίησιν τοῦ τόπου του ἀπ' τὸ καθαρευουσιάνικο καὶ τὸ τεχνητὸ στὸν λαϊκὸ ρεαλισμὸ καὶ τὸν βοηθάει νὰ φέρει στὸν κόσμο, κόντρα στοὺς ἀνέμους καὶ τίς παλλήρροιες, μιὰν ἔθνικὴ πνευματικὴν ἐπανάσταση, ποῦ ἡ πλατεία τῆς σημασίας ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ πλαίσιο τῶν συζητήσεων γιὰ τὴ μορφολογία καὶ τὴ σύνταξη, — μιὰν ἐπανάσταση ποῦ οἱ μεταγενέστεροι μὲν ἀρχίζουν ν' ἀπαριθμοῦν τ' ἀποφασιστικὰ τῆς ἀποτελέσματα καὶ τ' ἀνεξάντλητα ἀγαθὰ.

Ε΄.

Ἡ προσοχὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαντλήσει αὐτὴ μόνη ἕναν ὀλοκληρωμένον εὐρωπαϊσμὸ σάν αὐτὸν τοῦ Παλαμᾶ. Ἄν σκεφτοῦμε τὴ στάση ἑνὸς αὐθεντικοῦ κι' ἀναγνωρισμένου εὐρωπαϊοῦ σάν τὸ Βαλερύ, βλέπουμε ἀμέσως πῶς περιέχει ἕνα δεύτερο συστατικὸ στοιχεῖο: μιὰ παρουσία γιὰ τὴν τωρινὴ καὶ μελλοντικὴ τύχη τῆς Εὐρώπης σάν κοινότη-τας, τὸ ὄξυ συναίσθημα τῶν δοκιμασιῶν ποῦ τὴν πιέζουν καὶ τοὺς κινδύνους ποῦ τὴν ἀπειλοῦν, τὸ φόρτωμα ὄλων τῶν ὀργανικῶν τούτων προβλημάτων, μὲ συντομία τὴν Εὐρώπῃ μὲ τὸ ἐγκόσμιό τῆς πρόσωπο, ἀντι-κρυσμένη πιά σὰ συγκεκριμένο ἄτομο δη-λαδὴ μὲ θέρη, ἀγωνία κ' ἐλπίδα, μὲ μιὰν ἐπικοινωνία τόσο στενὴ σάν ἐκείνη ποῦ δη-μιουργεῖ ἢ ἀγάπη τοῦ ἀτόμου γιὰ τὸ ἄλλο, τοῦ πολίτη γιὰ τὴν πατρίδα.

Ὁ ποιητὴς εἶναι τὸ προνομιούχο τούτο πλάσμα ποῦ, ὅπως καὶ στὸν προφήτη, ὁ Θεὸς δίνει τὴ δύναμη νὰ καταργήσῃ τὸ χρόνο μὲς' στὴν αἰωνιότητα. Ὁ δικός μας συχνά¹⁰¹ στοχάστηκε πάνω στὸ θέμα τού-το ποῦναι μιὰ ἀπ' τίς ἀπασχολήσεις τῆς ἐ-ποχῆς μας — συμβουλευθῆτε τὸ Μπερξόν καὶ τὸν Προύστ, τὸ Ζιντ καὶ τὸν Κλωντέλ — καὶ στὴν ὑπόστασή του ὡς ποιητῆ ἀπέ-ναντι στὸ χρόνο. Ἡ θέση του βρίσκεται ἐκεῖ

¹⁰⁰ «Βωμοῖς» σελ. 109.

¹⁰¹ Πρῶτ. πρόλογο στὰ «Μάτια τῆς ψυχῆς μου» καὶ τὸ ποίημα τῆς σελ. 38 τῆς συλλογῆς. — «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» Λόγος 6, σελ. 79. — «Τὰ Δεκατετρά-στιχα» σελ. 86. — Τὸ στίχο τῶν «Βωμῶν» σελ. 90 : «καὶ τὴν αἰωνιότητα σὲ μιὰ στιγμή δεμένη».

ὅπου ἐνώνονται τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον¹⁰². Ἐπειδὴ εἶναι πολιτισμένος καὶ τέκνο τῆς Ἑλλάδας, εἶναι μιὰ ὑπαρξὴ ὅλο μνήμη, μὰ ποῦ κατέχει τὸ δῶρο τῆς ἀναπαράστασης τοῦ παρελθόντος, γιὰτὶ σάν προφήτης εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον καὶ μετέχει τῆς κοινῆς ἀναμονῆς τῶν και-νούργιων ἀξιών ποῦ κυφοροῦνται ἄλλὰ χω-ρίς νὰ πέφτει στὸ «πεταχτότερο ρεπορτάζ»¹⁰³, οὔτε «στὸν μοντερνισμό»¹⁰⁴, ξέρει νὰ δείχνηται γεμάτος προσοχὴ κ' ὑπομονὴ ἀπέ-ναντι τοῦ παρόντος, τοῦ παρόντος τούτου ποῦναι ἀκόμα «ἀπιαστον καὶ ἀχαρακτήρι-στον» ὅπου ἡ ἀποστολὴ τοῦ ποιητῆ εἶν' ἀκριβῶς νὰ τοῦ προσδώσει «σταθερόν, ἀναλ-λοιώτον, αἰώνιον τύπον»¹⁰⁵. Καὶ τὸ χάρι-σμα τούτο τῆς παρουσίας μὲς' στὰ ἐγκό-σμια καὶ στὸ διάστημα — γιὰτὶ, ὅπως ὁ Φοίνικας, στερεὰ ριζωμένος στὴ γῆ ἐπικοι-νωνώντας μὲ τὴ μουσικὴ τῶν κόσμων καὶ τ' ἀεροπλάνο, βλέπει:

«Στὰ μακρυνά, τὰ γύρω καταπάνω τ' ἀπέ-ραντα καὶ τ' ἀπιαστα καὶ τὰ μεγάλα...»¹⁰⁶,

— τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ μᾶς πεῖ σὲ μιὰ συνθετικὴ βεβαίωση:

«Ἀκούστε με, εἶμαι τοῦ καιροῦ μου καὶ δ- [λων τῶν καιρῶν]»¹⁰⁷.

Φτάνοντας στὸ σημεῖο τούτο τῆς μελέτης μας, ἡ πρόθεσή μας εἶναι νὰ δείξουμε τώρα σὲ τί ὁ Παλαμᾶς εἶναι τοῦ καιροῦ του, συμμετέχοντας κ' ἐκφράζοντας τίς κύριες του ἀνησυχίες, ἐκεῖνες ἀκριβῶς ποῦ βασά-νισαν τίς εὐρωπαϊκὲς συνειδήσεις στὸν πε-ρασμένον αἰῶνα καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας, ἐκεῖνες ποῦ ἀκόμα ἀδιάκοπα μᾶς βασανίζουν, — νὰ δείξουμε μὲ συντομία ἕναν Παλαμᾶ μέλος συνειδητὸ τῆς εὐρωπαϊ-κῆς κοινότητος.

ΣΤ΄.

Ἀντίθετα ἀπ' τοὺς συμπατριῶτες του ποῦ ἢ ἀποκλειστικὴ προσήλωση στὴ μακρὰ ἑλ-ληνικὴ παράδοση καὶ στὴν ἀπεικόνιση τῶν τοπικῶν ἠθῶν ἀπόστρεφε ἀπὸ πλατύτερους καὶ ἐπικαιρότερους στοχασμοὺς, ὁ Παλα-μᾶς ἐνοιῶσε πολὺ γρήγορα πῶς ὁ σύγχρο-

¹⁰² Τὸ σοννέτο 55 («Τὰ Δεκατετράστιχα») ἐκφρά-ζει ὀλοκληρωτικὰ τούτῃ τὴ στάση.

¹⁰³ «Τὰ Παράκαιρα» — Πρόλογος.

¹⁰⁴ «Νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 121.

¹⁰⁵ «Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου» — Πρόλογος, σελ. 34.

¹⁰⁶ «Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 102.

¹⁰⁷ «Νύχτες τοῦ Φήμιου» σελ. 77.

νος κόσμος εἶναι ἕνας κόσμος εἰδικὰ καινούργιος, χωρίς κοινὸ μέτρο με τὸν παλῆθ' κι' ὅτι τὰ πολλαπλά προβλήματα ποὺ παρουσιάζει εἶναι καὶ τούτα προβλήματα καινούργια:

«Νέα Ἱστορία γράφεται, γιατί οἱ καιροὶ εἶναι νέοι»¹⁰⁸

Ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ¹⁰⁹, ἀπ' τὸ συμβολικὸ γάμο τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Φάουστ, ἕνας καινούργιος κόσμος γεννήθηκε κατὰ βάθος ποὺ κάνει ἀδύνατη καθ' ἐπιστροφή στο ἀρχαῖο παρελθόν. Μέσ' στο συναίσθημα αὐτοῦ τοῦ ρήγματος τῶν πολιτισμῶν, ὁ Παλαμᾶς ἐνώνεται με πολλὰ εὐρωπαϊκὰ πνεύματα, ὅπως με τὸν ποιητὴ Ἀπολλινάρι, ποὺ γι' αὐτὸν οἱ καμινάδες τῶν ἐργοστασίων καὶ ὁ Πύργος τοῦ Ἀϊφελ εἶναι τὰ στοιχεῖα ἑνὸς νεοκλασικισμοῦ ὥστε ν' ἀξίζει νὰ ξεφύγουμε ἀπ' τὸν ἄλλον, τὸν ἑλληνολατινικό.

Ἡ ψυχὴ τῶν νέων καιρῶν, ὅπως ὁ ἴδιος διαπιστώνει, εἶναι ἡ βασικὴ ἀβεβαιότητα, ἡ γεμάτη ἀνησυχία, ἀντίφαση καὶ συγκρούσεις ψυχῆ. Σ' ὅλα τὰ πεδία — φιλοσοφικό, κοινωνικό, πολιτικό — οἱ ἰδεολογίες συγκρούονται καὶ ξεσκίζονται (πάνω ἀπὸ δυὸ σελίδες μιᾶς σημείωσης τοῦ Παλαμᾶ εἶν' ἀφιερωμένες στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἰδεολογικῶν ἀγώνων) σὲ μιὰ λυσσασμένη διαλεκτικὴ ὅπου τὰ διανοήματα καταστρέφονται ἀπὸ μόνον τους καὶ πνίγονται μέσ' στὴν πιὸ καταπληκτικὴ πνευματικὴ σύγχυση. Μήπως δὲν ὑπάρχουν καὶ σήμερα λ. χ. θετικιστικὲς τοῦ ἰδανισμοῦ, ἰδανιστὲς τοῦ θετικισμοῦ¹¹⁰; Τελικά: «οἱ ἀξίες ἀναποδογυρίζονται καὶ νέες ζυγαριὲς μαστρορεύονται γιὰ τὸ ζῦγι τους»¹¹¹. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ ὁ Παλαμᾶς προβαίνει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα, ἀλλά, ξανά, στὰ 1924, ἐγκωμιάζοντας τὸν Ἀνατόλ Φράνκ, δὲν κρύβει καὶ τὸν ὑπαινιγμὸ του γιὰ «τὰ μέτρα τοῦ μεταπολεμικοῦ πυρετοῦ ποὺ ἀναποδογυρίζουν ἰδέες, πρόσωπα, λατρεῖες»¹¹². Μέσα σ' αὐτὸν τὸ μόνιμο χαρακτήρα περικλείνεται, κατὰ τὸν ποιητὴ, τὸ τραγικὸ μεγαλεῖο τοῦ καιροῦ μας: «Ὁ καιρὸς μας — γράφει — εἶναι ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τῆς παγκόσμιας ἱστορίας κι' ἀπὸ τοὺς κριτικώτερους»¹¹³. Ἐποχὴ κρίσιμη, σ' ὅλη τῆς τὴν ἔννοια, καὶ

πάνω ἀπ' ὅλα στὴν ἀρνητικὴν ἔννοια, τὴ γνώριμη στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη ἀπ' τὸν 18ον αἰῶνα ὡς τὸ Νίτσε.

Ἡ κριτικὴ τῶν παλῆθ' ἀξιῶν «ἐν ὀνόματι» τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ εἶναι ἡ πρώτη καὶ βαθειὰ πνευματικὴ ἐκανάσταση ποὺ τραβᾷ τὴν προσοχὴ τοῦ Παλαμᾶ μέσ' στὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀπὸ τοὺς «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαίστους» ὀπλίζει τὴν ἐπιστήμη «με πελέκι ἀστραπόμορφο» ποὺ γκρεμίζει τὰ εἰδῶλα¹¹⁴. Καὶ πολλές φορές μετὰ διαπιστώνει τὸ θάνατο τῶν μύθων, τὸ «λυκόφως τῶν Θεῶν» καὶ τὸ ἀλάλιασμα τῶν θεολόγων στὸ 19ον αἰῶνα, ποὺ ἐγκαταλείπουνε τὶς πατροπαράδοτες ἀπειλούμενες θέσεις τους γιὰ ν' ἀναζητήσουν ἕναν καθησυχαστικὸ συμβιβασμὸ με τὶς νέες δοξασίες¹¹⁴. Ἄν τώρα θελήσουμε νὰ διευκρινίσουμε τὴν προσωπικὴ του στάση μπρὸς στὴν κατεδαφιστικὴ αὐτὴ ἐπιχείρηση ποὺ πολεμᾷ ν' ἀφαιρέσει τὸ μεταφυσικοθρησκευτικὸ τοῦ ἀέτωμα ἀπ' τὸ γέρικο εὐρωπαϊκὸ κτίριο, θεμελιωμένο στὶς ἑλληνολατινικὲς καὶ ἰουδαιοχριστιανικὲς ἀξίες, θὰ διαπιστώσουμε πόσο ἡ ἀθέβαιη κι' ἀνήσυχη αὐτὴ στάση καθρεφτίζει θαυμαστά ἐκείνη ποὺ βασιλεύει ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ στὴ μεγάλη μάζα τῶν εὐρωπαϊκῶν πνευμάτων τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ δικοῦ μας.

Τὶς περισσότερες φορές ὁ Παλαμᾶς δὲ δέχεται μονάχα τὸ νέον πνεῦμα, ἀλλά τὸ διεκδικεῖ μ' ἐνθουσιασμὸ ποὺ θυμίζει ἐκεῖνον τοῦ νεαροῦ Ρενάν στὸ «Μέλλον τῆς Ἐπιστήμης». Πραγματικά, κατ' ἀπ' τὴν καταστρεπτικὴ αὐτὴ μανία, διακρίνει δυὸ ἀπ' τὰ εὐγενικώτερα αἰσθήματα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς: τὸ πάθος τῆς ἀλήθειας καὶ τὴ θέληση τῆς χειραφέτησης. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς θερμῆς ποὺ νοιώθει γιὰ τοὺς Τολστόϊ, Ἴψεν, Νίτσε, κ' οἱ τρεῖς τους «γκρεμιστὲς εἰδῶλων»¹¹⁵. Καὶ νὰ γιατί, με τόνους ποὺ θυμίζουν ἀρκετὰ δυσάρεστα ἐκείνους τοῦ Λεκόντ Ἰντὲ Λιλ, πολεμᾷ, στ' ὄνομα τοῦ νεοειδωλολατρισμοῦ, ποῦναι τῆς μόδας, τὸ βάρβαρο καὶ ναζωραῖο φανατισμὸ, ἐχθρὸ τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ζωῆς¹¹⁶. Ὅσο γιὰ τὸ μεσαῖωνα, τουλάχιστον τὸ δυτικὸ, ποὺ τὸν θεωροῦσε σὰ σκοτεινὴ σήραγγα ἀνάμεσα σὲ δυὸ φωτεινὲς ἐποχὲς.

108 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 212.

109 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι», σελ. 59.

110 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 102.

111 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 102.

112 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Β' σελ. 33.

113 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 102.

114 «Ἰάμβοι καὶ Ἀναπαίστοι» σελ. 46.

115 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 181.

116 Ἡ συνταύτιση αὐτὴ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος με μιὰ στάση ποὺ καταριέται τὴ ζωὴ εἶναι παρεξήγηση, χρονολογημένη ἀπ' τὸν περασμένον αἰῶνα ποὺ μὲν τὴν τώρα διαλύεται.

συμμερίζεται τῇ βασιλεύουσα στήν Εὐρώπῃ πρόληψη κατὰ τὸ 19ον αἰώνα.

Ἡ ἴδια ὁρμὴ τῆς πνευματικῆς ἀπελευθέρωσης σπρώχνει τὸν Παλαμᾶ νὰ ξαναφέρει καὶ πάλι στήν ἐπιφάνεια τὸ ζήτημα τῆς πνευματικῆς κληρονομίας καὶ τῆς ἀξίας τοῦ πατροπαράδοτου οὐμανισμοῦ μέσ' στὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» ὅπου τὸ «Θάνατο τῶν Ἀρχαίων» ἀκολουθεῖ ὁ «Θάνατος τῶν Θεῶν». Κάποτε φαίνεται πὼς ὁ γύφτος του, λυτρωμένος ἀπὸ κάθε συγγένεια, κάθε παράδοση, κάθε ἐθνικὸ καὶ πνευματικὸ δεσμό, εἶναι αὐτὸ τούτο τὸ σύμβολο τοῦ παρθένου, γυμνοῦ καὶ διαθέσιμου ἄντρα, ὅπου ἀπόθλειψαν τόσα βιβλία καὶ τόσοι σύγχρονοι, κουρασμένοι ἀπ' τὸ φορτίο ἑνὸς γέρικου πολιτισμοῦ. Τὴν καινούργια τούτη «ἀρρώστεια τοῦ αἰῶνα» ποῦ ἀνάλυσε ὁ Ζίντ, ὁ Παλαμάς δὲν τὴν ἀγνόησε καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἀπ' τὸν ἀρχαίζοντα «Ὑμνο στήν Ἀθηνᾶ» ὡς τὴν «ἠθελημένη» βαρβαρότητα κάποιας περικοπῆς τοῦ «Θανάτου τῶν Ἀρχαίων» ὅπου ὁ γύφτος λέει ὅτι φωτίζεται καὶ θερμαίνεται μετὰ τὴ φλόγα τῶν παπύρων ποῦ καίει, μιὰ καταστροφή συντελέστηκε, ἀνάλογη μ' ἐκείνη τοῦ «Ἀνηθικολόγου». Στὰ «Σατυρικά Γυμνάσματα» τοῦ 117, ὁ Παλαμάς ὀρθώθηκε ἐναντίον τῆς ἀρχαιολατρίας, ἐναντίον τῶν ἀνασκαφῶν ποῦ μοιάζουν νὰ χάσκουν μετὰ τίς ἀνοιχτές τους τρύπες καὶ ποῦ καταστρέφουν τοὺς κήπους γιὰ νὰ πλουτιστοῦν τὰ μουσεῖα, ἐναντίον τῶν θυσιῶν γιὰ τὸ «Μολῶχ» τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ θερμὴ ἐντολὴ τοῦ Γκαίτε: «ἀποτραβηχτήτε ἀπ' ὅ,τι εἶναι νεκρὸ, ἀγαπάτε ὅ,τι εἶναι ζωντανό» εἶχε εἰσδύσει ὡς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς τοῦ μεγάλου τούτου ζωντανοῦ ποῦ τονίζει ὅτι θάζει, πάνω ἀπ' ἔλα τὰ πιὸ φημισμένα ἐρείπια, τὰ παληὰ γράμματα ποῦ στέλνε στήν ἀρραβωνιαστικιά του ὁ πατέρας του¹¹⁷ καὶ ποῦ ἀδιάκοπα καταδικάζει τοὺς σχολαστικούς ἐν ὀνόματι τῆς Ζωῆς, τῆς Ζωῆς, δροσερῆς σὰν πηγῆς, ζωηρῆς «σὰν τοῦ ματιοῦ τὸ παίξιμο»¹¹⁸· κι' αὐτοῦ βρίσκεται ἡ βαθεῖα ἔννοια τοῦ πάθους του γιὰ τὴ ζωντανὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα:

«.....⁷Ω γλῶσσα
 »τῆς ρωμοσύνης, ὦ νικήτρα τοῦ θανά-
 [του!]» 120.

Χωρὶς νὰ φτάνει συνήθως ὡς τὴν ἀκρότα-

¹¹⁷ «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 87.

¹¹⁸ «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι» σελ. 17.

¹¹⁹ «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 9ος σελ. 106 καὶ Λόγ. 10ος σελ. 118—119.

¹²⁰ «Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 112.

τὴ στάση ποῦ μοιάζει μ' ἐκείνη τοῦ εἰκονοκλάστη—λέω μοιάζει, γιὰ τί ἄλλο σημαίνει ἡ περιγραφή τῶν παπύρων ἢ ὅτι ὁ κατὰ γράμμα οὐμανισμὸς πρέπει στήν ἀρχὴ ν' ἀποτεφρωθεῖ, δηλαδὴ ν' ἀφομοιωθεῖ ὀλοκληρωτικά, γιὰ νὰ μετατραπεῖ ὕστερα σὲ πνεῦμα, φλόγα καὶ θερμότητα;— ὁ Παλαμάς στὸ ἴδιο ποίημα ἐπέβαλε στὸν κλασικὸν οὐμανισμὸ μιὰ σωτήρια καὶ συνετὴ ἀναθεώρηση ποῦ, καὶ σὲ τούτο τὸ σημεῖο, συντελεῖ ὥστε ὁ Ἕλληνας ποιητὴς νᾶναι ἕνας προφήτης στὸν τόπο του, παράξενα, ἄλλως τε, συνυφασμένος μετὰ τὴν πιὸ ἐπίκαιρη ἀνησυχία τοῦ σύγχρονου νοῦ. Βεβαιώνει μετὰ δύναμη ὅτι ὁ δουλικὸς οὐμανισμὸς εἶναι ὁ θάνατος τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν καὶ μονάχα θὰ προοδεύσει ὁ ἄνθρωπος ἢ ὁ λαὸς ἐκεῖνος ποῦ, παίρνοντας τὸ ἀγαθὸ του ἀπ' τοὺς ἀρχαίους, θὰ καταφέρει ὄχι μόνον νὰ «μὴ χάσει τὸν ἑαυτό του», μέσ' στὴ δουλικὴ ἐξωτερικὴ καὶ τυπικὴ μίμηση, ἀλλὰ κ' ἐλεύθερα νὰ ὀρμήσει γιὰ ἕν' αὐθόρμητο πέταγμα:

«Οἱ Ἀθάνατοι καὶ οἱ Ὠραῖοι θὰ βοηθήσετε
 »τῶν ἐθνῶν τὴ στρατὰ
 »μὰ οἱ Ἀθάνατοι καὶ οἱ Ὠραῖοι δὲ θὰ δώσετε
 »πόδια στὰ ἔθνη καὶ φτερά καὶ νιάτα
 »πόδια καὶ φτερά εἶναι τῶν ἐθνῶν,
 »τὰ φτερά, τὰ πόδια καὶ τὰ νιάτα» 121.

Σὲ μιὰ στροφὴ τῶν «Ἐκατὸ φωνῶν» μᾶς λέει ἀκόμα πὼς ὁ Ὀμηρος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Πλάτων δὲν πρέπει ν' ἀπομένουν ἀδρανῆ «ξόανα» στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν, ἀλλὰ νὰ καταστοῦν καὶ πάλι ζωντανές καὶ δημιουργικὲς πηγές: ἡ κατεύθυνση πρέπει νᾶναι:

«Ἀπὸ τὴν τέχνη στὴ ζωὴ κι' ἀπ' τὴν ἰδέα
 [στὴν πλάση]» 122.

Προφήτης στὸν τόπο του, ἔλεγα;... κι' ὡστόσο, τριάντα χρόνια ἀργότερα, ἡ ἴδια ἰδέα, παρουσιασμένη ὄχι πιὰ ἀπόναν ποιητῆ, ἀλλ' ἀπόναν εἰδικό, ἕναν ἐλληνοστῆ ἀξίας—πούχει τὴ μοναδικὴ ἀτυχία ν' ἀνήκει στὸ Πανεπιστήμιο—δέχεται τοὺς κεραυνοὺς τοῦ ἀφορισμοῦ... 123.

Ἡ κριτικὴ τούτη ζέση ἔχει καὶ τὴ θετι-

121 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 86.

122 «Ἀσάλευτη Ζωὴ» — «Ἐκατὸ φωνές», στροφὴ 58, σελ. 126.

123 Στὴ δίκη ποῦ, στὰ 1942, προκάλεσε ἡ Φιλολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐναντίον τοῦ καθηγητοῦ τῆς κ. Κακριδῆ, κατηγορουμένου κυρίως ὅτι ἀπλοποίησε τὸ πατροπαράδοτο τοπικὸ σύστημα κ' ἔγραψε στὴ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, κι' ὅτι παράλληλα μ' αὐτὸ ἐξέθεσε ἀνατρεπτικὰς γνώμες σχετικὰ μετὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀρχαίου οὐμανισμοῦ, ἡ μομφὴ τῆς ἐσχάτης προδοσίας πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, τονίστηκε ἐπίμοια.

κή της πλευρά, γιατί τὸ σύγχρονο ἄτομο, λυτρωμένο ἀπ' τὶς παλιές ἀξίες, νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ τὶς ἀντικαταστήσει μ' ἄλλες ἀξίες, ἀναπληρωματικές. Ἐάν «ἔβανον οἱ Θεοὶ», πρέπει νὰ ἐνθρονίσουμε στὴ θέση τους τὰ εἰδῶλα τῶν νέων θρησκειῶν: τὴν Τέχνη, τὴν Ἐπιστήμη, τὸ Νέον Ἄνθρωπο. Στὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ σημεῖα, ὁ μυστικιστικὸς τόνος τοῦ Παλαμᾶ ἐνώνεται μὲ τὴ θερμὴ κάποιων μεγάλων πνευμάτων, ἀποχωρισμένων ὅπως αὐτὸς ἀπ' τὶς δοξασίες τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, πούχουν μεταφέρει τὴν θρησκευτικὴ τους διψὰ σὲ μιὰ πανανθρώπινη πίστη πού τείνουν νὰ τὴ θεοποιήσουν: στοὺς Φλωμπέρ, Ρενάν, Νίτσε.

Ἀναφέροντας ξανά ἢ συναντώντας μιὰν ἰδέα ἐντελῶς παρνασιακὴ πού χρονολογεῖται ἀπ' τὸν Γκωτιέ, ὁ ποιητὴς στὴν «Ὡδὴ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἴψεν» βάζει τὴ Μούσα του νὰ πεί ὅτι ἡ δάφνη τῆς διουσιακῆς ἢ τῆς ἀπολλώνιας ἔμπνευσης ἀναπληρώνει τώρα τὴ σθυσμένη λατρεία τῶν Θεῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ τὴν πίστη στὸ Χριστὸ πού μαραζώνει¹²⁴. Μ' ἂν ἀπὸ δῶ κι' ὀμπρὸς ἡ ὁμορφιά πρέπει νὰ χωρίσει ἀπ' τὸ Μῦθο, δὲν θ' ἀπομείνει ὡστόσο χωρὶς σύντροφο: θὰ προσπαθῆσει νὰ βαδίσει, ὅπως τὸ ὑπόβαλε ὁ Ρενάν, σὲ καινούργιους δρόμους, πλάι στὸν ἐπιστημονικὸ αἰτιολογισμὸ — καὶ νὰ τῶρα τὰ βιολιὰ θ' ἀντηχήσουν καὶ πάλι «ἀπὸ τὴ μουσικὴ τῆς ἀλήθειας»¹²⁵. Καὶ νὰ πῶς ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ ν' ἀποδώσει στὸ καινούργιο τοῦτο βιολί τὸν ἀσάλευτο χορὸ τῶν ἀστρων, τὴ σύγκρουση τῶν στοιχείων πάνω στὴν ὀλοκαίνουργη ὄψη τοῦ πλανῆτη, τοὺς παλμοὺς τῆς ζωῆς «στὴν ἀχανὴ τῆς θάλασσας μήτρα»¹²⁶. Πραγματικὰ στὰ 1897, στοὺς «Ἰαμβοὺς καὶ Ἀναπαιστούς» εἶχε ἀρκεστεῖ νὰ παρατηρήσει ὅτι ἀφοῦ γκρεμίσει ὅλα τὰ εἰδῶλα, ἡ Ἐπιστήμη κατάντησε κι' αὐτὴ εἰδῶλο μὲ τὴ σειρά της καὶ φαινόταν νὰ θλίβεται, μέσ' ἀπ' τὴ νέα τούτη λοξοδρομία, γιατί τὸ καλολυτρωμένο ἀνθρώπινο πνεῦμα ξανάθρισκε τὶς παλιές του ἀλυσσιδες¹²⁷. Παρακάτω καὶ στὴν ἴδια συλλογὴ, προσφέρει τὸ προσωπικὸ του θυμιάμα στὸ εἰδῶλο, σ' αὐτὸ πού ὀνομάζει στὸ ἐξῆς «τ' ἄντρα ἢ θρησκεία»¹²⁸, ἢ ἀκόμα «Δέσποινα Ἐπιστήμη»¹²⁹. Κ' ἡ ἀνυπομονη-

σία του κι' ὁ θυμὸς του ὡς Ἕλληνα πατριώτη εἶναι μεγάλοι ὅταν, κατηγορώντας τὴν πνευματικὴ καθυστέρηση τῆς χώρας του στὰ 1909, λέει στὸν ἑαυτὸ του πῶς μακριὰ ἀπ' τὴν Ἑλλάδα στοὺς «βάρβαρους» λαοὺς λατρεύουν μέσα σὲ «ναοὺς» σὰν ὑπερφυσικά δαιμόνια τὴν Ἰδέα καὶ τὴν Ἐπιστήμη πού φεγγοβολοῦν «κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλα τῶν θεῶν τὰ βράδια»¹³⁰.

Στὴν ἀγανάκτησή του φτάνει στὸ σημεῖο νὰ ξεστομίσει τὸ σύνθημα τῆς καινούργιας θρησκείας πού, καὶ τούτη, ὅπως κ' ἡ ἄλλη, διατάζει τὸ γκρέμισμα τῶν εἰδῶλων: γκρεμίστε, γκρεμίστε τὰ παλάτια, τὶς ἐκκλησίες, τ' ἀγάλματα, τοὺς κήπους,

«Γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Ἐπιστήμης τόπο»¹³¹.

Ἐάν τὸ καινούργιο δόγμα προκαλεῖ τόσο ζῆλο καὶ σχεδὸν φανατισμὸ, δὲν εἶναι κυρίως γιατί ἀποτελεῖ πηγὴ ἀλήθειας κι' ἀρχὴ ἐπεξήγησης, εἶναι πρὸ πάντων, ἀπὸ λαϊκώτερη ἀποψη, γιατί χάρισε στὸν ἄνθρωπο ἕν' ἀσύγκριτο μέσο γιὰ νὰ δράσει στὴν πραγματικότητα. Ὑστερ' ἀπ' τὶς διευκρινίσεις πού δώσαμε γιὰ τὴν παλαμικὴν ἀντίληψη τοῦ οὐμανισμοῦ, δὲν θὰ ἐκπλαγοῦμε πῶς ὁ Παλαμᾶς, ὅπως κι' ὁ Γκαίτε πού ἐνθουσιαζόταν γιὰ τὸ σχέδιο τοῦ ἀνοίγματος ἑνὸς ἰσθμοῦ μεταξὺ τῶν δυῶ Ἀμερικῶν ἢ μιᾶς σήραγγας μεταξὺ τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης, δὲν πείσμωνε γιὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο ἢ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ σύγχρονου πνεύματος. Δὲν θὰ ἐκπλαγοῦμε διαβάζοντας στὴ συλλογὴ του «Βωμοὶ» τοῦ 1915, ὕστερ' ἀπ' τοὺς στοχασμοὺς του γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, ἕνα μακρὸ ποίημα, τιτλοφορούμενο «Τὸ Ἀεροπλάνο», πλημμυρισμένο ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὸ «φετεροκάραθο» πού μᾶς θυμίζει ταυτόχρονα τὰ δειλὰ πρωτοφανερῶματα τοῦ λυρισμοῦ τῆς Μηχανῆς στὸ «Σπίτι τοῦ βοσκῆ» τοῦ Vigny καὶ τὸν εὐπιστο προφητισμὸ τοῦ Οὐγκῶ στὸ ποίημά του «Plein Ciel». Λίγα χρόνια πρὶν ἀπ' τὸ 1914, ὁ Alain Fournier, μιλώντας γιὰ τ' ἀεροπλάνο καὶ τ' αὐτοκίνητο, προεῖπε ὅτι «θὰ ὑπάρξει ἕνας λυρισμὸς γιὰ ὅλ' αὐτὰ» στὸ λυρισμὸ τοῦτο πασχίζει ν' ἀνταποκριθεῖ θαρραλέα μιὰ βαλκανικὴ μούσα, παράλληλα μὲ τὶς προσπάθειες τοῦ Μαρινέττι καὶ τῶν ἰταλῶν φουτουριστῶν καὶ τοῦ συγγενικοῦ τους, τοῦ τολμηροῦ Ἀπολλιναιρ. Χα-

124 «Ἡρωϊκὴ τριλογία». Συνέχεια τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 150.

125 «Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 187.

126 «Ὁ δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 188—189.

127 «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀναπαιστοὶ» ἀριθ. 28, σελ. 46.

128 «Πεντασύλλαβοι» σελ. 19 — 20, ξανατυπωμένο στὰ «Παράκαιρα» σελ. 75.

129 «Βωμοὶ» σελ. 64. Στὴν ἐπικεφαλίδα τούτης τῆς συλλογῆς, ὁ Παλαμᾶς ἀνάγραψε τὸ ρητὸ τοῦ Γκαί-

τε : «Ὅσοι ἔχετε τὴν Ἐπιστήμη καὶ τὴν Τέχνη, ἔχετε θρησκεία».

130 «Σατυρικά γυμνάσματα» δευτέρη σειρά, ἀριθ. 5 σελ. 85.

131 «Σατυρικά γυμνάσματα» δευτέρη σειρά, ἀριθ. 24, σελ. 104.

ράζοντας καινούργια μονοπάτια πού γυρίζουν ἀποφασιστικά τὴν πλάτη τους στὸν Ἱερὸ Βράχο, τονίζει πὼς πάει ν' ἀνακαλύψει κ' ὕστερα νά διακηρύξει τὴν κρομμυμένη ὁμορφιά τῆς ἀχάριστης «κυκλώπειας» μηχανῆς

«Τῆς πρωτομαστορίσας, ἀρχόντισσας τοῦ
[κόσμου]» 132.

Καί προγγιμάζεται χωρίς ἀργοπορία γιὰ νά ψάλλει σάν τὸν Βεράρεν καὶ τὸν Κλωντέλ ἐτὸ λαχάνισμα τοῦ ἀτμοῦ 133, «τὰ χωνιά τὰ χημικά» 134, «τοὺς καπνοὺς τῆς βιομηχανικῆς πόλης» 135 καὶ τὴν ἐξοδο τῶν χωριῶν πρὸς τὴν πόλη «μὲ τὰ ἑκατό τῆς χέρια» 136. Ὅλες τοῦτες οἱ εἰκόνες ἑνὸς πολιτισμοῦ ἀμεσα συγκαιρινοῦ καὶ πιὸ πολὺ δυτικῶν παρά βαλκανικῶν, πρὸ πάντων τὸ 1915, ὁ Παλαμάς τις ἐμψυχώνει μὲ χαρούμενη καὶ θριαμβευτικὴ πνοή πού μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀναπολήσωμε τὸν ἐνθουσιασμό τῶν οὐμανιστῶν τῆς Ἀναγέννησης ὕστερ' ἀπ' τις μεγάλες ἀνακαλύψεις καὶ τις πρῶτες μηχανικὲς ἐφευρέσεις. Στὴ συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ πού περιέχεται στὸν ἐνδέκατο Λόγο τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιληᾶ», μήπως δὲν εἶναι ὁ ἴδιος πού περιέγραψε τὴ γένεση τοῦ πυροβολικοῦ 137;

Χειροκροτεῖ μέσ' ἀπ' τὸ κελλί του τὴ δευτέρη τούτη κατάκτηση τοῦ κόσμου τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ τούτη νίκη τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας πάνω στὰ στοιχεῖα τῆς φύσης, τὴ στιγμή ὅπου ὁ σύγχρονός του Κλωντέλ, βασανιζόμενος διαρκῶς ἀπ' τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστόφορου Κολόμβου, — ἀπ' τὸ ἴδιο πρόσωπο πού τράβηξε ἐπίσης τὴ φαντασία τοῦ ἀσάλευτου ποιητῆ:

«...Καὶ πάντα ἕναν Κολόμβο παίρνω τὸ
[κατόπι]» 138,

τραγουδάει κι' αὐτός, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐξακολουθητικῶν του περιπλανήσεων ἀνάμεσα στὶς ἠπείρους, τὴ μοντέρνα κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπ' τὸ ὑπερωκεάνειο καὶ τ' ἀεροπλάνο, ἀπ' τὸν ἀστρολάβο καὶ τις ὑψικαμίνους.

Δέκα πέντε χρόνια ἀργότερα σὲ μιὰ ἀπ' τις τελευταῖες του συλλογές «Περάσματα

καὶ χαιρετισμοὶ» (1931), ὁ γέρο ποιητῆς ρίχνει ἀκόμα ἕνα βλέμμα στὴν ἐποχὴ του ἀπ' αὐτὴ τὴν τόσο ἐπίκαιρη σκοπιά. Περισσότερο παρά ποτὲ ἡ μηχανὴ κυβερνᾷ τὸν κόσμο, «μιὰ φυσικοχημικὴ θρησκεία» 139 ἐπιβάλλει παντοῦ τοὺς κανόνες τῆς ἢ ἀπόστασι νικῆθηκε χάρις στοὺς ἐναέριους δρόμους ἢ βενζίνη ἀναπληρώνει τὰ φτερά τοῦ Ἰκάρου κι' ἂν ὁ ποιητῆς παραμένει ρομαντικὰ πιστὸς στὸ ἄλογο 140, εὐλογεῖ ὡστόσο καὶ τ' αὐτοκίνητο. Ὅλ' ἄλλαξαν, «ἡ πλάση εἶναι σάν ἄλλη» καὶ τούτη τὴ φορά κι' αὐτὸ τὸ πρόσωπο τῆς χώρας τῶν θεῶν καὶ τῆς πόλης τῆς Ἀθηνᾶς παραμορφώθηκε: ἡ ἐλῆ τῆς Ἀττικῆς κ' ἡ ροδοδάφνη τοῦ Εὐρώτα μοιάζουν σάν ξένοι καὶ — λεπτομέρεια συμβολικὴ — μέσ' στὴν Ἀθήνα ψηλές πολυκατοικίες κρύβουν τὸν Παρθενῶνα 141. Ἐτσι λοιπὸν ἐμπρὸς στὸ μηχανισμό καὶ τὸν πυρετῶδη ρυθμὸ του, ὁ ἐβδομηντάρης αὐτὸς ποιητῆς ἀγνοεῖ τις θλίψεις τῶν ἀπροσάρμοστων ἀρχαιολατρῶν ἢ τὴν ἐπαρχιακὴ δειλία ἑνὸς Ντυαμέλ. Ἐκδηλώνει μιὰ μονάχα ἀνησυχία, ἀλλ' αὐτὴ εἶναι βασικὴ, γιατί ἐνδιαφέρει αὐτὴ τούτη τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὸ μέλλον τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Στὰ 1932 ἡ ἀνησυχία τούτη διατυπώθηκε περίφημα ἀπ' τὸ μεγαλύτερο εὐρωπαϊκὸ στοχαστὴ τοῦ αἰῶνα μας, ἀπ' τὸ μεγάλο Ἀνρὺ Μπερξὸν στὸ τελευταῖο του βιβλίον «Οἱ δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας» ὅπου δείχνει ὅτι ἡ σύγχρονη ἀνθρωπότητα μεγαλώνοντας ὑπέμετρα τὸ κορμί τῆς εἰς βᾶρος τῆς ψυχῆς τῆς, πού ἀπόμεινε ἐφηβὴ κι' ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση ταλαντευόμενῃ μέσ' στὸ τεράστιο τοῦτο περίβλημα, πρέπει ν' ἀποκτήσει τῶρα μιὰ ψυχὴ ἀνάλογη μὲ τὸ σῶμα τῆς κι' ἕνα «μυστικισμὸ» ἀνάλογο μὲ τὴ «μηχανικὴ» τῆς. Ἀπ' τὴ δικὴ του ὁμως πλευρὰ ὁ Παλαμάς γράφει δυὸ χρόνια προτιτέρα:

«Ἀπὸ τοῦ κόσμου τὸ κυκλώπειο τὸ κορμί
»μιὰ θεῖα ψυχὴ θά λείπη» 142.

Ἄν, ὅπως εἶναι πιθανόν, ὁ Ἕλληνας ποιητῆς δὲν εἶχε ὑπ' ὄψη του τὴ θέση τοῦ γάλλου φιλοσόφου, ὅταν ἔγραφε τὸ ποίημά του, ἡ σύμπτωση τούτη εἶν' ὄλη πρὸς τιμὴν του καὶ μιλεῖ εὐγλωττᾶ γιὰ τὴν δευδέρκεια τῆς προσοχῆς του πάνω στὰ ζωτικὰ προβλήματα

132 «Βωμοὶ» — «Τ' Ἀεροπλάνο» σελ. 60.

133 «Βωμοὶ» — «Τ' Ἀεροπλάνο» σελ. 60.

134 «Βωμοὶ» — «Τ' Ἀεροπλάνο» σελ. 60.

135 «Βωμοὶ» — «Οἱ Νεράιδες» σελ. 80.

136 «Βωμοὶ» — «Οἱ Νεράιδες» σελ. 80.

137 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» Λόγ. 11ος, σελ. 131.

138 «Ἡ Ἀσάλευτη Ζωὴ» σελ. 13.

139 «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» — «Ἐλυρικός διάλογος» σελ. 82.

140 Παράβαλλε τὴ στάση του μ' ἐκείνη τοῦ Vigny στὸ «Σπίτι τοῦ Βοσκοῦ».

141 «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» — «Στροφές γιὰ τ' ἄλογο» σελ. 70 καὶ «Ἐλυρικός διάλογος» σελ. 81—82.

142 «Περάσματα καὶ Χαιρετισμοὶ» — «Ἐλυρικός διάλογος» σελ. 82.

τα τοῦ σύγχρονου κόσμου. Μ' ἂν ἀκόμα, ἀπ' τὴν πιὸ ἀπίθανη συγκυρία, γνώριζε τὴ σκέψη τούτη, αὐτὸ θ' ἀπόδειχνε καὶ πάλι — καὶ μάλιστα μὲ περισσότερο παρά ποτε συγκινητικὸ τρόπο — ὅτι, ἂν τὸ 1925¹⁴³ δὴ μολόγησε ὅτι εἶχε βρεθεῖ σ' ἀμηχανία μπρὸς στὴν ἠφαιστειακὴ ἀστάθεια τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, ὥστόσο ὁ Παλαμᾶς θέλησε νὰ κρατηθεῖ σ' ὀλοκληρωτικὴ ἐπικοινωνία καὶ αὐστηρὸ συγχρονισμό μὲ τὰ μεγάλα προελλήματα καὶ τοὺς μεγάλους στοχασμοὺς τῆς ἐποχῆς του.

Λέγαμε παραπάνω ὅτι τὶς περισσότερες φορές ὁ Παλαμᾶς φαίνεται νὰ δίνει τὴ συγκριτικὰ ἀτάραχτο «πιστεύω» τῶν νέων ἀξιῶν. Ἀρέσκειται νὰ δηλώνει ὅτι εἶν' ὀπαδὸς τῶν θετικιστῶν φιλοσόφων τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ χαιρετίζει στὸ Λουκρήτιο ἕναν ἀπ' τοὺς βαθύτερους πνευματικὸς ὁδηγητὲς τῶν νέων χρόνων. Ὁ Λουκρήτιος, «ὁ ἀπιστος πιστός, ὁ ἄθεος θρησκός»¹⁴⁴, δὲν εἶναι τάχα ὁ «διδάσκαλος» τῆς χειραφέτησης, δὲν ἀπολυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπ' τὸ φόβο καὶ τὰ πάθη, ἀπ' τὸ ὑπερφυσικὸ, τὸ ὑπερπέραν, δὲν τοῦ μαθαίνει ὅτι παράδεισος καὶ κόλαση δὲν ὑπάρχουν παρά μέσα μας;¹⁴⁵ Καὶ νὰ ὁ Γύφτος ποὺ ζητᾷ νερὸ γιὰ νὰ σβήσει τὴν κόλαση καὶ φωτιὰ γιὰ νὰ κάψει τὸν παράδεισο¹⁴⁶, σύμφωνα μ' ἕναν τύπο, ποὺ — παραδοξολογία συχνότατη στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν — μοῦ φαίνεται δανεισμένο ἀπόνα γάλλο μυστικοπαθῆ, ἀναφερμένο ἀπ' τὸν Ἄνρὺ Μπρεμόν¹⁴⁷. Ἀκόμα πὸ κατηγορηματικὰ σὲ μιὰ ὑποσημείωση τῶν «Πεζῶν Δρόμων» του, ὁ Παλαμᾶς βεβαιώνει ὅτι: «τὸ γνῶρισμα, τὸ ἀπάνω ἀπ' ὅλα, τῶν νέων ἀνθρώπων εἶναι: δὲν πιστεύει στὸ Θεὸ· πιστεύει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του· στὸν ἄνθρωπο»¹⁴⁸. Καὶ μᾶς φαίνεται ὅτι δείχνει ἰδιαίτερη καὶ γεμάτη κατανόηση συμπάθεια γιὰ μιὰν ὀλοκληρὴ πνευματικὴν οἰκογένεια εὐρωπαϊῶν ἄθεων ποιητῶν: γιὰ τοὺς Σέλλεϋ, Βύρων, Γκαίτε, Καντ, Ἀκερμαν, Λεκόντ Ντέ Λιλ¹⁴⁹. Μὲ λίγα λόγια ὁ Παλαμᾶς παίρνει θέση γιὰ ὅ,τι ὁ Ζάκ Μαριταίν, ποὺ μελέτησε τὴ γένεσίν του ἀπ' τὸν 16ον αἰῶνα κ' ἔδειξε τὸ ἐσωτερικὸ δρᾶμα σ' ἕνα βιβλικὸ βιβλίον¹⁵⁰, ἀποκάλεσε «θεοκεντρικὸ»

οὐμανισμό τῆς μεσαιωνικῆς χριστιανοσύνης κ' ὀλάκαϊρης σχολῆς σύγχρονων χριστιανῶν στοχαστῶν. Ἡ θέση ἔχει πιά ξεκαθαριστεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Νίτσε, «τὸ ἔδωλο τῆς σκέψης καὶ τῆς εὐαισθησίας τῆς σύγχρονος»¹⁵¹: κάτω ἀπόνα οὐρανὸ «ἀδειανὸ καὶ ἀδιάφορο»¹⁵² πιά, ἡ χειραφετημένη ἀνθρωπότητα θὰ στενεύει τοὺς ὀρίζοντες τῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ τῆς μεγαλείου, γιὰ τὴν τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Σήμερα ὁ ἰδανικὸς κ' ὀλοκληρωμένος ἀνθρώπος δὲν ὑπάρχει ἀκόμα, ἀφοῦ γιὰ νὰ τὸν φανταστοῦμε πρέπει, λέει ὁ Παλαμᾶς, νὰ δανειστοῦμε ἀπ' τὸ Γκαίτε τὸ κυρίαρχο δῶρο του τῆς ἀρμονίας, ἀπ' τὸν Σπένσερ τὴ θετικὴ του φρόνηση, ἀπ' τὸν Τολστόϊ τὴν ψυχὴ τοῦ κοινωνικοῦ ἀγωνιστῆ¹⁵³. Ἄλλ' ἀπ' τ' ἀγκαλιάσματα τοῦ συμβολικοῦ γύφτου καὶ τῆς μελαχροίνης του συντρόφισσας θὰ γεννηθεῖ μιὰ φυλὴ ἀπὸ «παιδιὰ ἀπεγάδιαστα» ποὺ τὸ τελευταῖο, πλάσμα πὸ ὀλοκληρωμένο, ὁ Ὑπεράνθρωπος, θὰ ἐμφανιστεῖ σὰν ὁ ἔσχατος ἐλευθερωτὴς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὑψωμένος τέλος σέ:

«..... Νικητὴ
»σὲ μιὰ γῆ πλατεία, προφήτης
»μιᾶς πλατύτερης ψυχῆς»¹⁵⁴.

Ἔτσι ὁ νικσεισμός τοῦ Παλαμᾶ στὰ 1906 ἀπαντοῦσε πρωθύστερα στὶς μπερξονικὲς ἀνησυχίες τοῦ 1930.

Ὡστόσο ὀλο τοῦτο τὸ φαινομενικὰ συνδεμένο σύνολο δὲν πρέπει νὰ μᾶς αὐταπατᾷ. Ὁ Παλαμᾶς, ὅπως κ' ὁ Μονταigne, εἶναι «κυμαινόμενος καὶ ποικίλος», ὅπως ὁ Μονταigne, κατὰ τὴν κρίση τοῦ Πασκάλ, ἐπιδιώκει τὸ ἀναποδογύρισμα τοῦ ὕπερ καὶ κατὰ κ' ὀλοι οἱ ἀντιφατικοὶ διάλογοι τῆς σύγχρονος Εὐρώπης ἀπηχοῦν στὴν ψυχὴ του, τὴν ψυχὴ τούτη ποὺ, χρησιμοποιώντας τὴν οὐγκωλικὴ ἔκφραση, ἀποκαλεῖ «τῶν ὀλων

151 «Μελέτες πάνω στὸ Σολωμὸς Ἔργο ποὺ ἀναφέρθηκε, σελ. 59.— Ὅπως μᾶς πληροφόρησε ὁ κ. Λέαντρος Παλαμᾶς, ἡ προσοχὴ τοῦ πατέρα του γιὰ τὸ Νίτσε χρονολογεῖται ἀπ' τὰ πρῶτα φανερώματα τῆς σταδιοδρομίας τοῦ φιλοσόφου-καθηγητῆ, ἀπόνα ἀρθρο τοῦ 1892 στὸ «Φιγκαρό» ποὺ βρέθηκε σαράντα χρόνια ἀργότερα στὰ χαρτιά τοῦ ποιητῆ, ἀφοῦ γράψε μὲ τὸ χεῖρ του καὶ μὲ κόκκινα γράμματα τὴ σημεῖωση: «Ἐνας φιλόσοφος». Ὁ Νίτσε βρίσκεται πάντα τόσο κοντὰ στὸ πνεῦμα του ποῦναι σὲ θέση ν' ἀναφέρει ὀποιαδήποτε περιχοπὴ ἀπόνα γράμμα τοῦ φιλοσόφου στὴ φιλη του Μαρία Μπαουμγκάρτενερ, ἀπαντώντας στὸ θαυμαστὴ του Ἀντώνιο Χαλᾶ. (Γράμματα τῆς 28 Ἰουνίου 1933 στὸ βιβλίον τοῦ Χαλᾶ, σελ. 253: «Τὰ σατυρικά γυμνάσματα τοῦ Κωστή Παλαμᾶ καὶ ἡ σωκρατικὴ παράδοση»).

152 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 70.

153 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμος Α' ἀριθ. 59, σελ. 94—95.

154 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 169.

143 Πρόλογος τῶν «Πεντασυλλάβων».

144 «Βωμοί» σελ. 34 κ' ἐπ.

145 «Βωμοί» σελ. 34 κ' ἐπ.

146 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 66.

147 «Λογοτεχνικὴ ἱστορία τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματός».

148 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 105, σελ. 119.

149 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 105, σελ. 119.

150 «Ὀλοκληρωτικὸς οὐμανισμός» (1936).

τόν καθρέφτη»¹⁵⁵. Ἀπόγονος κάποιου ἀγίου τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ συμβαίνει κάποτε ν' ἀκούγει «στά σωθικά του»¹⁵⁶ νὰ κλαίει ἕνας καλόγερος καὶ νὰ νοιώθει κάτι σὰ νοσταλγία γιὰ τὶς παλιῆς θρησκευτικὲς δοξασίες, πρὸ πάντων ὅταν, ψυχραιμότερα, διαπιστώνει τὴν ἀπαισιοδοξία μερικῶν ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων. Ἀλλ' ἐνῶ τοποθετεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης, βλέποντάς το μετὰ μάτια τοῦ 19ου παρὰ τοῦ 20ου αἰώνα (εἶν' ἡ μόνη ἐπιφύλαξη ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτραπεί στὸ σημεῖο τοῦτο γιὰ τὴ «θέση» τοῦ συγχρονισμοῦ τοῦ Παλαμᾶ πού τόσο καλὰ διατυπώθηκε στὰ 1929 ἀπὸ τὴ Δδα Ἀντωνιάδου στὸ ἐναρκτήριό της μάθημα, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λέυντεν), ὁ Σικελιανὸς μᾶς ἀποκάλυψε γιὰ τὴ βαθύτερή μας πνευματικὴν ἱκανοποίηση ὅτι, στὰ τέλη τῆς ζωῆς του, ὁ ποιητής, ξαναβρίσκοντας μιὰ πιὸ ἀπαιτητικὴν ἔννοια τοῦ μυστηρίου, ἔφτασε σὲ μιὰ μετριοφρονέστερη καὶ ἐπικαιρότερη ἀντίληψη τοῦ ρόλου τῆς ἐπιστήμης¹⁵⁷, βλέποντάς τον μετὰ μάτια ἐνὸς παρατεταμένου Ἰσαμε τοῦ 1914 19ου αἰώνα. Ἄλλως τε ὁ ἴδιος εἶπε τὸ 1925: «ζῶ στὴν προπολεμικὴ ἐποχὴ»¹⁵⁸, συμμεριζόμενος γιὰ τὴ θρησκεία τῆς ἐπιστήμης τὶς πεποιθήσεις της, τὶς ἐλπίδες της καὶ τὶς αὐταπάτες της. Τὸ ἴδιο μετὰ μάτια 19ου αἰώνα ἀντικρῶζει τὸ πρόβλημα Πίστη — Λογική, τὴν ἀντίθεση Θεοκεντρισμοῦ — Ἀνθρωποκεντρισμοῦ, συμβολισμένη μετὰ τὴν ἀντίθεση Παῦλος — Πλάτων πού ὁ Σκουτρής ἀπ' ἀφορμὴ τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου» ἔγραψε πὼς εἶναι «τὸ αἰώνιο δίλημμα τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης»¹⁵⁹.

Στὸ 19ον αἰώνα γενικὰ τὴν πίστη τὴν ἀντιλαμβάνονται σὰν ἀπλὸ αἰσθηματικὸ ξεχείλισμα καὶ τὸ δίλημμα τότε ξαναγυρνᾷ στὴ ρομαντικὴ ἀντίθεση «Καρδιά — Λογική», σ' ἐκείνη πού, ὅπως λένε, σύμφωνα μ' ἕναν πιστευτὸ θρόλο, συνεχιζόμενο ἀπ' τὸ Σατωθριάνδο Ἰσαμε τὸ Σουλλὺ Πρυντόμ, εἶχε τὸν Πασκάλ γιὰ σπαραγμένο τῆς θύμα. Τὴν ἴδια ἀντίθεση ξαναβρίσκουμε κατ' ἀπ' τὴν πέννα τοῦ Παλαμᾶ, τὸν ἴδιο σπαραγμό, τὸν ἴδιο ἐσωτερικὸ διχασμό. Σ' ἕνα διαλογικὸ του στοχασμὸ γιὰ τὴ γιορτὴ τῶν Χριστου-

γέννων, τὸ Πνεῦμα ὁμολογεῖ ὅτι δὲν ξέρει πιά νὰ λατρέψει, ἀλλ' ἡ καρδιά ὑποφέρει ἀπ' τὸ κρύο τοῦτο τῆς ψυχῆς, ἀπ' αὐτὸν τὸν «πάγο» κι' ἀναμένει¹⁶⁰. Ἄλλου ὁ ποιητῆς ζητᾷ ἀπ' τὸ Θεὸ ν' ἀδελφώσει μέσα του τὴν καρδιά καὶ τὴ λογικὴ κάποτε διαγράφεται ἀπ' αὐτὸν μιὰ κίνηση προσευχῆς καὶ τότε ζητᾷ νὰ λυτρωθεῖ ἀπ' τὴν ἀμφιβολία, ἀποβλέπει μετὰ δόνη στὴν πίστη — ἀλλὰ μόλις ἡ ἔξαρση περάσει, κρίνει ψυχραῖμα ὅτι ἄφισε νὰ μιλήσει ἡ γυναικεία πλευρὰ τῆς ὑπαρξῆς του, γιατί, σύμφωνα μετὰ τὸ συμπέρασμα τοῦτο, πού ἀνήκει ἀπόλυτα στὸ 19ον αἰώνα, ἡ θρησκευτικὴ πίστη χαρακτηρίζεται περιληπτικὰ ἀπὸ ἀόριστη συγκίνηση, ἀπὸ ἰδεαλιστικὸ ὄνειρο, ἀπὸ πόθο φυγῆς, ἀνήκει πραγματικὰ στὴ γυναικεία¹⁶¹, ὅπως, καθὼς εἶδαμε, ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐπιστήμη ἀνήκει στὴ θρησκεία τοῦ ἀνδρός.

Ἡ ἴδια ἔλλειψη φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς ἀκρίβειας, πού χαρακτηρίζει ἀρκετὰ τὴν ἐποχὴ του, τὸν παρασύρει κάποτε ὥστε νὰ ξαναγυρίσει στὸ παλιὸ ὄνειρο πούχε γοητέψει ὄλους τοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ἀναγέννησης: τὴν ἀδύνατη συμφιλίωση, ἐκτός ὑπὸ μορφή λεπτῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ ἐνὸς μέσα στ' ἄλλο, τοῦ πρώτου μέσ' τὸ δεύτερο, τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Διονύσου¹⁶², τοῦ Ἄδωνι καὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου¹⁶³, συμφιλίωση πού ἡ συμβολικὴ τῆς ἔκφραση γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἦταν «ὁ ροδοστεφάνωτος Σταυρὸς» τοῦ Γκαίτε¹⁶⁴.

Ἐνα κείμενο μᾶς δείχνει τὴν ἔνωση ἢ μᾶλλον τὴν παράθεση τῶν δυὸ ἀντιθέτων τούτων τάσεων τοῦ οὐμανιστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικῆς νοσταλγίας καί, πράττοντας αὐτό, ὁ Παλαμᾶς μᾶς ἀποκαλύπτει τὴ μυστικὴ πληγὴ τῆς ἀνεπάρκειας πού κρύβεται κατ' ἀπ' τὸν πόθο τῆς κατάκτησης καὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ οὐμανισμοῦ, ὁμολογώντας, ὅπως ὁ Πασκάλ, τὴν ἀθλιότητα ἐνὸς κόσμου δίχως Θεό.

Ἐνας καινούργιος κόσμος σχηματίζεται πού ὑπόσχεται ὅτι θάναί ἡ ἀνθήση τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου, ναί,

«Μέλλεται κόσμος τρισεγγάλος
χαροποιός,

155 «Βωμοί» σελ. 22.

156 «Βωμοί» σελ. 65.

157 Σὲ μιὰ συνομιλία του, ὁ Παλαμᾶς τοῦ ἐπισημάνθηκε ὅτι ἡ Ἐπιστήμη δὲ μπορούσε νάναί παρὰ ἐπὶ ὁ ἐκτελεστικὸ ὄργανο ἐνὸς πισθανοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ. Τί ποστ' ἀλλο...» (Λ. Σικελιανό: «Κώσθης Παλαμᾶς» Ἰούλιος 1943, σελ. 25, ἐκδόσεις «Ἄλφα»).

158 «Σκληροὶ καὶ δεῖλοι στίχοι» — Πρόλογος.

159 «Νέα Γράμματα» (Ἰούλιος 1936). Τεῦχος ἀφιερῶμένο στὰ πενήνταχρονα τοῦ Παλαμᾶ, σελ. 558.

160 «Σκληροὶ καὶ δεῖλοι στίχοι» — «Τετράφωνος φαλμός» σελ. 303 — 304.

161 «Βωμοί» σελ. 65.

162 «Νύχτες τοῦ Φήμιου» ἀριθ. 66, σελ. 40.

163 «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι» ἀριθ. 37, σελ. 55.

164 Εἰδικὸ τεῦχος τῆς ἐπιθ. «Εὐπορε» ἤδη ἀναφ. σελ. 281 — 282.

μά τὸ ὕψιστο πού τοῦ λείπει κάλλος:
‘Ο Θεός!» 165.

Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ μελλοντικοῦ κόσμου, δὲν ἀρκεῖ ν’ ἀπολυτρωθεῖ ἡ ἀνθρωπότητα διὰ τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν πρόληψη, τὸ ψέμμα, τὴν ὑποκρισία, — διὰ τῆς μηχανῆς ἀπ’ τὴν ἀντίσταση τῆς φύσης, ἀπ’ τὸ διάστημα καὶ τὸ χρόνο, πρέπει ἀκόμα νὰ λυτρωθεῖ ἀπ’ τὰ προσκόμματα πού παρεμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς προόδου καὶ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, σὲ κάθε κοινότητα καὶ στὶς σχέσεις τῶν κοινοτήτων μεταξύ τους. Ὁλοκληρωμένος Εὐρωπαῖος, ὁ Παλαμάς δὲ μπορούσε νὰ μὴν ὑποφέρει ἀπ’ τὶς δυσκολίες τοῦτες πού ἀποτελοῦν τὴ συνισταμένη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ τοῦ διεθνοῦς προβλήματος.

Ζ’.

Ἡ σκιά τοῦ Ἡσιόδου, πού ὁ ποιητὴς τὴν ἐμφανίζει σ’ ἓνα ἐπεισόδιο στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», ἐκφράζει τὴν πολλαπλὴ ὀδύνη τοῦ οὐμανιστῆ ὄλων τῶν καιρῶν μπρὸς στὶς δυστυχίες τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης, ἐκεῖνες πού δημιουργοῦνται ἀπ’ «τῆς ζήσης τὰ δεινὰ» καὶ τὴν «ἀπονιά τῆς φύσης» (θέμα αἰώνιο ἀπ’ τὸ Λουκρήτιο ὡς τὸ *Vigny*), ἐκεῖνες πού προκαλεῖ ἢ κάνει ἐκδηλές ἢ κοινωνικὴ ζωὴ:

«..... τὸν ξεπεσμό τοῦ ἀνθρώπου
»καὶ τῆς γυναίκας τὴν ψευτιά,
»καὶ τῆς δουλειᾶς τὴν πίκρα» 166.

Γιὰ τὸ πρῶτο ἔγινε λόγος· τ’ ἄλλα δυὸ θὰ τραθήξουν μιὰ στιγμή τὴν προσοχή μας. Ὁ σύγχρονος ἀνθρώπος δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιθυμεῖ τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπινου γένους χωρὶς νὰ ἐπιθυμεῖ συγχρόνως τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀναρίθμητου γυναικειοῦ προλεταριάτου πού τὸ βαρύνουν, ὄχι μόνο ἓνας αἰώνας βιομηχανικῆς ζωῆς, ἀλλὰ αἰῶνες καὶ αἰῶνες σκλαβιάς. Ὁ Παλαμάς εἶναι τοῦ καιροῦ του καὶ τοῦ καιροῦ μας ὅταν τὸ 1900, στὰ σχόλια πού κάνει γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Παρρέν, ἐνώνει φανερά τὴ διαμαρτυρία του μ’ ἐκείνη τῆς πεζογράφου γιὰ τὴν κατώτερη κοινωνικὴ θέση πού δόθηκε στὴ γυναίκα — «ἀπλὴν μηχανὴν ἀναπαραγωγῆς καὶ σκευὸς ψεύδους» 167. Ἡ γυναικεῖα «ἐν πορείᾳ» ἐπανάσταση δὲν ταραῖζει τὸν συγχρονισμένο τοῦτον οὐμανιστῆ, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε συντηρητισμό. Βέβαια ὁμο-

λογεῖ τὴν προσήλωσή του στὶς πατροπαράδοτες οἰκογενειακὲς ἀξίες, ἀλλ’ αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ παρακολουθεῖ μ’ ἐνδιαφέρον τοὺς γρήγορους γύρους μιᾶς νεαρῆς ποδηλάτισσας στὴν πλατεῖα τοῦ Συντάγματος. — Τὸ θέαμα καὶ σήμερα δὲν εἶναι ἐξαιρετικὰ συχνό, τὸ 1908 ὅμως θάταν μιὰ ἀκατανίκητη γοητεία καὶ δημόσιο σχεδὸν σκάνδαλο — κι’ ὅμως συλλογίζεται κανεὶς πὼς ἡ νεαρὴ κοπέλλα, ἀνεθασμένη στὸ «σιδεράλογό» τῆς, ὅπως εἶχαν βαφτίσει τότε τὸ ποδήλατο στὴ Θεσσαλία, θὰ μπορούσε μιὰ μέρα νὰ γίνεῖ τὸ ἴδιο καλὴ μητέρα καὶ καλύτερη ἴσως ἀπ’ τὶς γρηῆς ὑποκρίτριες κοτσομπόλες, τὶς «ψευτοπαναγιῆς τοῦ σπιτιοῦ» 168. Παρακάτω στὸ ἴδιο βιβλίο συγκρίνει τοὺς δειλοὺς πού φοβοῦνται τὴν ἐξαφάνιση κάθε θηλυκότητος σὰ μοιραία συνέπεια τῆς χειραφέτησης τῆς γυναίκας μ’ ἐκείνους πού, ὅπως ὁ Ράσκιν, ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ σιδηρόδρομος θὰ κατάστρεφε τὴν ὁμορφιά τοῦ κόσμου 169. Ὁ Παλαμάς θέτει μονάχα, μὲ τρόπο συνετό, τοὺς ὅρους μιᾶς αὐθεντικῆς ἀπελευθέρωσης τῆς γυναίκας.

Ἦρρέπει νᾶναι ἐσωτερικὴ καὶ ν’ ἀρχίζει ἀπ’ τὴν καταστροφή μὲς στὴ γυναικεῖα ψυχὴ τοῦ τριπλοῦ «ξόανου» πού κυβερνᾷ ὄλους γενικὰ τοὺς σκλάβους: ΣΥΝΗΘΕΙΑ — ΚΕΡΔΟΣ — ΠΡΟΛΗΨΗ 170. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ πασχίζει νὰ ἐλευθερώσει τὴν ἀληθινὴ τῆς προσωπικότητα κρατώντας ὅ,τι ἔχει μοναδικό κι’ ἀναντικατάστατο, κι’ ὄχι νὰ μιμεῖται δουρικὰ τὸν ἄντρα, πράγμα πού θάταν μιὰ καινούργια μορφή σκλαβιάς· δὲν θὰ πλουτίσει τὸν πνευματικὸ θησαυρὸ τῆς ἀνθρωπότητας παρὰ μόνο ἅμα «ἠρωϊκὰ μᾶς λέει ὅτι ἔχει μέσα τῆς» 171. Νὰ γιατί ὁ ποιητὴς αὐτός, γοητευμένος ἀπ’ τὸ αἰώνιο θῆλυ, ὑπῆρξε πάντα τόσο φιλόξενος ἀπέναντι στὶς ποιήτριες συναδέλφους του, ἀπ’ τὴ Σαπφῶ ἴσαμε τὴν Κόμησα de Noailles καὶ τὴ συμπατριώτισσά του Μυρτιώτισσα 172.

Εἶναι περίεργο καὶ διδακτικὸ νὰ σημειωθεῖ ὅτι κυριώτατα στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», δηλαδὴ στὸ ἔργο τοῦ Παλαμά ὅπου ὁ ἀρχαῖος, βυζαντινὸς καὶ σύγχρονος ἑλληνισμὸς εἶναι ὁ φανερώτερος καὶ θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς ὁ συστηματικώτερος, βρι-

168 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α’ σελ. 17 — 19.

169 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α’ ἀριθ. 144, σελ. 140 — 141.

170 «Σατυρικά γυμνάσματα» 2η σειρά, ἀριθ. 17, σελ. 97.

171 «Τὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου» Τόμ. Β’ σελ. 44.

172 Προλογίζοντας τὴ συλλογὴ τῆς ἑλληνίδας ποιήτριας «Κίτρινες Φλόγες», ὁ Παλαμάς τὴν τοποθετεῖ (σελ. 12) στὴν παράδοση τῆς Μαρσελίν Ντεμπόρντ Βαλμόρ.

165 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 315.

166 «Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» σελ. 79.

167 «Πρῶτα κριτικά» σελ. 169.

νάλογη μ' ἐκείνη τοῦ Γκαίτε στὰ 1792, ποὺ τὸν σπρώχνει νὰ φωνάξει:

«Καινούργια εἶν' ἀπὸ σήμερα ἱστορία,
»Ὁ λόγος σου μὲ παίρνει, Ὀλύμπιε.
Γκαίτε» 182.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1914, πάλι τὸ Γκαίτε ἐπικαλεῖται, ἀλλὰ κι' ὅλες τὶς ἀφθαρτὲς ἀξίες τῶν μεγάλων ἐθνῶν ποὺ μετέχουν στὴ σύρραξη, — γι' αὐτὸν ἡ Εὐρώπη εἶναι μιά, τόσο στὸ ἐγκόσμιο ὅσο καὶ στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο — τὸν Τολστόϊ καὶ τὸ Νίτσε, τὸ Δάντη καὶ τὸ Σαίξπηρ, καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἐντελῶς τρυφερότητα, τὸν Οὐγκώ καὶ τὸ Λαμαρτίνο, κι' ἀκόμα τὸ Σηκουάνα καὶ τὰ κελτικὰ δάση ποὺ ὠστόσο δὲν εἶδε ποτέ του. Ἀλλὰ δὲν ξεχνᾷ καὶ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο καὶ μὲ τὸ δῶρο τῆς συμπαθητικῆς «πανταχοῦ παρουσίας» πούχει σὰν ποιητῆς — ὅπως ὁ Ἀπολλιναιρ στὸ χαράκωμά του — φαντάζεται τὶς μεγάλες μυρμηκιάζουσες μάζες τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ἀσίας, δονούμενες κι' αὐτές, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχαῖο κείμενο τοῦ Καλλίνου ποὺ βάζει σὰν προμετωπίδα στὸ ποίημά του:

«Ἄτάρ πόλεμος γαῖαν ἅπασαν ἔχει».

Ὅπως τὸ τονίσαμε στὴν ἀρχή, ἡ πιὸ γνῶριμη πατρίδα του εἶναι ἡ Εὐρώπη καὶ τὸ ποίημα ποὺ τῆς ἀφιερώνει μὲ διάπυρη ἀγωνία δὲν ἔχει ἄλλο τίτλο 183. Δέκα πέντε χρόνια ἀργότερα καὶ στὴν ἐπιθεώρηση, ποὺ ἔβγαине στὸ Παρίσι μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, ἔκανε γιὰ τὴν ἀπόγνωση τούτῃ τοῦ Εὐρωπαίου τοῦ 1914 καὶ γιὰ τὴν ἀντλημένη ἀπὸ κάποιο «ἀποτρεπτικὸ» ἐξορκισμό παρηγοριά μὲς ἀπ' τοὺς μεγάλους εὐρωπαίους ποιητές, τὴν ἀκόλουθη περίφημη ἐξομολόγηση:

«Ὁ ἀτομικισμὸς μέσα μου ποὺ δὲν εἶναι παρὰ μιά ὑπερθετικὴ λατρεία τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, θρησκεία παραδομένη ἀπ' τὰ πρῶτα μου χρόνια, ξεχύνεται σὲ ὅλη τῆς τῆ μυστηριακῆ προσήλωση μέσα στὴν ὥρα ποὺ ξεσπᾷ ὁ μέγας πόλεμος. Μπροστὰ στὴν κρίσιμη ἀπόγνωση τῆ γεννημένη ἀπὸ τὴν ἐνόραση τοῦ φεθεροῦ κατακλυσμοῦ ποὺ μᾶς ἀπειλοῦσε, ἡ ψυχὴ μου, σὰν τὴν ἠρωίδα τοῦ «Κατακλυσμοῦ» τοῦ Alfred de Vigny ποὺ στὴν κορφή τοῦ ἱεροῦ βουνοῦ δὲν εἶχεν ἄλλη καταφυγὴ ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά τοῦ ἀγαπημένου τῆς βοσκοῦ καὶ ἡ ψυχὴ μου δὲν ἤυρεν ἄλλο τόπο καὶ ἄλλο τρόπο παρὰ νὰ

καρφώσῃ τὰ μάτια τῆς στὰ τιτάνεια φαντάσματα τῶν μεγάλων τῆς, σὰν νὰ καρτεροῦσε ἀπὸ κείνους τὸ σβύσιμο τῆς φωτιᾶς... Στὰ χεῖλη τοῦ γκρεμοῦ ὄνειρευόμενον νὰ πιαστῶ ἀπὸ τὰ στηρίγματα τῶν Οὐγκώ καὶ τῶν Λαμαρτίνων» 184.

Παρόμοιος μὲ τὸν ἀκίνητο κ' ἐγκλειστο μοναχὸ ποὺ κάθε νύχτα, στὴν προσευχὴ του, σηκώνει ὄλο τὸ βάρος τῆς κοιμισμένης ἢ ἀμαρτωλῆς ἀνθρωπότητος, παρόμοιος, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς, σὰν τοὺς ἱερούργους ποὺ προσεύχονται, ἐνῶ:

«κάτου ἀπὸ τὰ πόδια τους τραντάζει
»κ' ἐνῶ σειέται καὶ χαλιέται γύρω ἡ γῆ,
»τίποτε, θαρρεῖς, δὲν τοὺς ταραίζει» 185,

ὁ Παλαμᾶς, ἐπὶ τέσσερα χρόνια, στὸ ἔργο του, ὅπως καὶ στὴ ζωὴ του, θὰ γίνῃ ὁ ξάγρυπνος καὶ προσευχόμενος ἀπόστολος πάνω ἀπ' τοὺς λαοὺς ποὺ ξεριζώνει «ὁ θυμὸς τοῦ Ἀττίλα» 186 καὶ τὶς πατρίδες ποὺ «ξεθεμελιώνονται» 187. Βέβαια, σὰ στοχαστῆς, μπορεῖ κ' ἔχει χρέος νὰ διαφυλάξῃ μιά βαθειὰ περιοχὴ γαλήνης, τὰ *templa serena* τοῦ Λουκρητίου ὅπου δὲ φτάνει ἡ βουὴ τῆς καταιγίδας, ἀλλὰ σὰν ἀνθρώπος καὶ ποιητῆς μπορεῖ νὰ μείνῃ «ἀτάραχος» μπρὸς στὸν «φρενιασμένο χορὸ» 188 ποὺ χορεύει ἡ πλάση, ἀπ' ὅπου δὲ λείπει ἓνα τρομερὸ ἐπικὸ μεγαλεῖο, μπρὸς στίς πολλαπλασιαζόμενες, μὲ τὰ «κυκλώπεια» κανόνια τῆς, τὰ «πυργοκάραθά» τῆς 189 καὶ τ' ἀεροπλάνα τῆς, ἀπ' τὴν ἐπιστήμη καταστροφῆς ποὺ γίνε «τοῦ δυνατοῦ... τὸ τυφλὸ χέρι» 190, μπρὸς στ' ἀπάνθρωπο τοῦτο ξεχείλισμα τοῦ μίσους ποὺ κάνει «τὸν ἀνθρώπο λύκο γιὰ τὸν ἀνθρώπο»; Τὸ σύγχρονο τοῦτον πόλεμο, ὁ ποιητῆς θὰ τὸν δεῖ ἀργότερα σὰ «λάμια» ποὺ «σπηριά τρώει τὰ κράτη, κεριά καὶ τὰ σβύνει» 191. Καὶ νοιώθει τὴν ὁμαδικὴ τούτῃ δοκιμασία σὰ δοκιμασία τῆς ἴδιας του τῆς φυλῆς, τώρα, ποὺ σὰν διορατικὸς μαθητῆς τοῦ Γκαίτε, ἔφτασε στὸ στάδιο ὅπου, καθὼς ὁ Διδάσκαλός του, «δὲν ξέρει πιά κανεὶς ἔθνη, μὰ νοιώθει τὴν εὐτυχία ἢ τὴ δυστυχία τῶν ἄλλων λαῶν σὰν δική του». Τώρα εἶν' ἡ «δυστυχία», — ἀργότερα, σὰν πάψει τὸ μακελειό, ὁ ποιητῆς θὰ κρούσῃ τὶς ἠχηρὲς καμ-

184 Ἐπιθεώρ. «Ευροπ». Εἰδικὸ τεύχος ἤδη ἀναφερόμενο.

185 «Βωμοί» — «Λειτουργία» σελ. 206.

186 «Πεντασύλλαβοι» ἀριθ. 44, σελ. 71, (23 Ἰαν. 1917).

187 «Βωμοί» — «Λειτουργία» σελ. 206.

188 «Πεντασύλλαβοι» σελ. 99.

189 «Βωμοί» — «Εὐρώπη» σελ. 119.

190 «Βωμοί» — «Εὐρώπη» σελ. 122.

191 «Οἱ Λύκοι» (1922) σελ. 108.

182 «Ἡ Πολιτεία καὶ ἡ Μοναξιά» σελ. 191.

183 «Βωμοί», Πρὸλ. τὸ ποίημα «Εὐρώπη» σελ. 118 — 125.

πάντες τῆς εἰρήνης μέσα σὲ μιὰν ἀγαλλίαση ἀληθινὰ οἰκουμενικὴ καὶ θὰ τραγουδήσει τὸ χαρμόσυνο νέο γιὰ ὅλες τὶς χῶρες, μὲ τὸν ἴδιο ζῆλο, ὅπως καὶ γιὰ τὴ δική του.¹⁹² Στὸ βάθος τοῦ προβλήματος, ξαναθερρίσκουμε στὴν εἰδικὴ τούτῃ περίπτωσι, τὸν ἴδιο ρωμαντικὸ διχασμὸ στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ πού διαπιστώσαμε ἄλλοῦ, τὸ διχασμὸ πού τὸν ἀνάλυσε ὁ Vigny — καὶ πού τὸν γνώριζε καλά — μὲ τὴ μορμὴ μιᾶς περιφνημῆς ἀντίθεσης: ὁ μελανὸς Δόκτωρ — ψυχρὴ λογικὴ, θετικὴ καὶ πικρὴ κρίσι, κί' ὁ Στελλὸ — ἐλπίδα, θέληση τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης. Μελανὸς Δόκτωρ κί' ὁ Παλαμάς βλέπει τὸν κόσμον νὰ κυβερνιέται ἀπ' τὴ δύναμη καὶ τὴ βία¹⁹³ καὶ μὲ ντισεικὲς ἐκφράσεις ὁ γύφτος του κάνει τὸ πορτραῖτο τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου τοῦ μέλλοντος: σκληροῦ, ἀσπλαχνου, χωρὶς ὄφκο. Βλέπει στὸν πόλεμον ἐν' ἀφεύγατο νόμο¹⁹⁴ τῆς ἱστορίας, κάποτε τὸν παρουσιάζει ὡς τὴ λυδία λίθο τοῦ ἀντρισμοῦ καὶ πλησιάζει μάλιστα, περίεργα, σὲ κάποια περικοπή, στὸ μυστικισμὸ τοῦ πολέμου, πού κατὰστησε διάσημο ἓνα Joseph de Maistre. Στελλὸ, ὁ Παλαμάς ἀρχίζει νὰ ἐλπίζει πὼς ἡ φλόγα θὰ ξαναανάψει στὸ βωμὸ¹⁹⁵, νὰ βεβαιώνει πὼς ἂν ὁ πόλεμος εἶναι «χαλαστὴς» εἶναι συνάμα καὶ «πλάστὴς»¹⁹⁶, νὰ παρηγοριέται μὲ τὴ σκέψη ὅτι ἡ Πίστι καὶ ἡ Ἀγάπη καὶ ἡ Ἐλπίδα μεγαλώνουν, παρὰ τὰ ἐμπόδια, ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ἔθνη, κί' ἂν βρίσκουν ἓνα καταφύγιο «σὲ μιὰ μοναχὴ, μιὰ φτωχούλα ψυχῆ», εἶναι ἴσως γραμμένο ὅτι «μιὰ φτωχούλα ψυχῆ» θάβαι ὁ σπόρος γιὰ τὰ καινούργια βλαστάρια πού θὰ ξαναπρασινίσουν στὸ πρόσωπο τῆς γῆς¹⁹⁷. Μιὰ δυναμικὴ φιλοσοφία εἶχε κιόλας¹⁹⁸ μάθει στὸν ποιητῆ ὅτι ἡ ἀρμονία εἶναι πάντα τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἀγῶνα, ἀγῶνα τοῦ δοξαριοῦ στὴ χορδὴ τοῦ βιολιοῦ, μιᾶς πάλης τῶν γεωλογικῶν στοιχείων μεταξύ τους — καὶ τώρα, σ' ἓνα ποίημα τῆς 26 τοῦ Γενάρη τοῦ 1917, (τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἀναπόληση τοῦ «θυμοῦ τοῦ

Ἀτίλα πού ἐξοντώνει τὴ γῆ») ὅταν διακρίνει μέσ' ἀπ' τὴ θύελλα καὶ τὸ μαῦρο τῆς «κατράμι» τὶς πρῶτες ἀναλαμπές τῆς αὐγῆς, μπορεῖ νὰ συγκρίνει, σὲ μιὰν ὑπέρλαμπρην εἰκόνα, τὴ σημερινὴ δοκιμασία μὲ τοὺς πόνους τῆς γέννας πού σκαβαν τὰ κύματα, μὲ τὰ μουγκρητὰ πού βγαζαν τὰ θαλάσσια τέρατα ὅταν γέννησαν τὴν Ἀφροδίτη¹⁹⁹. Καὶ τούτος ὁ Παλαμάς - Στελλὸ περιμένει μὲ θέρημ τὴ στιγμὴ τῆς συμφιλίωσης, τὴ στιγμὴ ὅπου ὁ ἀνθρώπος θὰ ξαναγίνει «ἱερός» γιὰ τὸν ἀνθρώπο²⁰⁰ καίει λιθανωτὸ κί' ἀνάθει κεριὰ μπρὸς στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Εἰρήνης²⁰¹ — ἀφοῦ ὁμως ἐπικαλέστηκε κί' ἄλλοῦ²⁰² τὴν Ὑπέρμαχο, — κί' ὄνειρεύεται νὰ δεῖ μιὰ μέρα τὰ σπαθιά «ἄροτρα» στὴν ποδιὰ τῆς «εἰρήνης»²⁰³.

Ἄν ὁ πόλεμος κυβερνᾷ τὸν κόσμον, τουλάχιστον ὁ λαὸς μένει μὲ τὴν καρδιά του πιστὸς στὴ λατρεία τῆς εἰρήνης²⁰⁴ — ὁ Παλαμάς εἶδε καλά τὸ χτυπητὸ τοῦτο δρᾶμα τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης τοῦ 20οῦ αἰῶνα — καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐλπίζει σ' ἓνα ἐκδικητικὸ καὶ λυτρωτικὸ ζῦπνημα τῶν λαῶν ἐναντίον τῶν Καισάρων, συντελεστῶν τοῦ πολέμου²⁰⁵. Ἀλλὰ τὴν ἴδια στιγμὴ ὅπου ὁ Στελλὸ συνθέτει τοὺς ὕμνους του καὶ παραδίνεται στὰ ὄνειροπολήματά του, ὁ Μελανὸς Δόκτωρ ξαναπαρουσιάζεται γιὰ νὰ καταδικάσει τὶς «ἰδέες ἀρνήτρες» τοῦ ἀντιμιλιταρισμοῦ καὶ νὰ βεβαιώσῃ μ' ἀποφασιστικὸ τρόπο ὅτι «οἱ Μαραθῶνες — μάθιτε — γεννοῦν τοὺς Παρθενῶνες»²⁰⁶. Ἀργότερα, ὅταν, στὰ 1929, δεξιώθηκε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ μέρους τῆς Ἀκαδημίας, τὸ Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Εἰρήνης, ὕμνωντας τὴν παράδοση τοῦ εἰρημιστικοῦ οὐμανισμοῦ πού ἐκτείνεται σ' ἓναν αἰῶνα εὐρωπαϊκῆς ζωῆς, ἀπ' τὸ Λαμαρτίνο καὶ τὸ Σίλλερ ἴσαμε τὸ Ρομαίν Ρολλάν, περνώντας ἀπ' τὸ Βίκτωρ Οὐγκὼ καὶ τ' ὄνειρό του τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Εὐρώπης, ὁ ποιητὴς ὡστόσο δὲν θὰ παραλείψῃ νὰ θυμίσει τὴν παληὰ κατάρρα τῆς βίας πού βαραίνει τὴν ἀνθρωπότητα καὶ νὰ βεβαιώσῃ μάλιστα ὅτι ὁ πόλεμος «καθαγιάσει» τοὺς λαοὺς.

Ὅταν ἡ εἰρήνη κατακτηθεῖ ξανά, τί θ' ἀπογίνουν τὰ ἔθνη; Τὸ καυτερό τοῦτο αἴτημα βρίσκει τὸν Παλαμά στὸν ἴδιο αἰῶνιο δι-

192 Ἀπ' τὰ δεκατρία «Δεκατετράστιχα» (ἀριθ. 42 — 54) τῆς ὁμώνυμης συλλογῆς, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνακαλὴ καὶ τὴν ἐπομένη τῆς εἰρήνης, ἐπὶ ἐνδιαφέρον ὅλα τὰ ἔθνη, ἓνα τὶς σχέσεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ πέντε εἶν' ἀφιερωμένα ἀποκλειστικὰ στὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ.

193 Πρὸβλ. «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 115. — «Φλογέρα τοῦ Βασιλέως» Λόγ. 11ος σελ. 136. — «Τὰ Δεκατετράστιχα» ἀρ. 53, σελ. 83.

194 «Τὰ Παράκαιρα» σελ. 155.

195 «Βωμοί» — «Λειτουργία» σελ. 206.

196 «Στυρικὰ Γυμνάσματα» Β' σειρά, ἀριθ. 14 σελ. 94.

197 «Οἱ Λύκοι» σελ. 117.

198 «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» σελ. 146 καὶ σελ. 189 — 190.

199 «Πεντασύλλαβου» σελ. 72.

200 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 71.

201 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 124.

202 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 203.

203 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 84.

204 «Δεκατετράστιχα» ἀριθ. 46, σελ. 76.

205 «Δεκατετράστιχα» ἀριθ. 47, σελ. 77.

206 «Περάσματα καὶ χαιρετισμοί» σελ. 210.

σταγμό της θέσης και της αντίθεσης, στην ίδια βασική άβεβαιότητα. Υπήρχε κάτι το θετικό στην περίφημη κατάρα που ξεστόμισε ο γύφτος με περήφανη και πύρινη περιφρόνηση αναρχικού έναντι των δλων των πατρίδων στην άρνηση τούτη — που συναπαντιόταν τόσο θαυμαστά μ’ ένα δλάκερο μέρος, το λαϊκώτερο, του μηνύματος του Ζιντ — της «μάντρας», των «σπιτιών», των «κάστρων»²⁰⁷, βρισκόταν ο πόθος για μιὰ πλατύτερη επικοινωνία με μιάν ανθρωπότητα λευτερωμένη από σύνορα.

«Όλος ο κόσμος ένας κόσμος...
»... και μιὰ πατρίδα ή Γῆ»²⁰⁸,

ο ίδιος πόθος «για μιὰ και μόνη πολιτεία»²⁰⁹ που ο ποιητής έβαζε στο στόμα του «φτωχάλεοντα» της «Φλογέρας του Βασιληά». Τ’ έδραμα του κόσμου τούτου που ο γύφτος τόν θέλει «άκομμάτιαστο και άπέραντο»²¹⁰, ανάμεσα στον πολύ πραγματικό μας κόσμο που, κατά την έκφραση του Γκαμπριέλ Μαρσέλ, είν’ ο κατ’ έξοχήν «κομματισμένος κόσμος», τ’ έδραμα μιλούσε στη φαντασία μας την έλκυστική γλώσσα της νοσταλγίας, σαν τ’ όνειρο μιās «άρμονικης πολιτείας» όπως τό συνέλαθε ο Πεγκύ στη νεανική δροσιά του παγκόσμιου σοσιαλισμού του, σαν εικόνες μ’ άτέλειωτα σιτοχώραφα, μ’ άπέραντα λειβάδια, που μās πρόσφεραν προπολεμικά κάποιες κινηματογραφικές πρωτοπορειακές ταινίες.

Την ίδια όμως στιγμή, ο Παλαμάς άναρωτιέται μ’ άβεβαιότητα αν τ’ όνειρο τούτο πρέπει να καλλιεργηθεί ή να έγκαταλειφθεί.

«..... και δέν καλογνωρίζω
»κι’ αν πρέπει να τ’ άγκαλιαστώ κι’ αν
[πρέπει να τό διώξω,
»τό μακρυνότατο έδραμα του κόσμου
[που δέν έχει
»πατρίδες πιά, του κόσμου και που είν’
[δλος μιὰ πατρίδα»²¹¹,

τ’ όνειρο ενός κόσμου όπου οι πιό παράταιρες πνευματικές οικογένειες μπορούν ν’ άνθίσουν και ν’ άγαπηθούν σε μιὰ πολλαπλότητα που άγνοεί στο έξής τις διαφορές τόπου, φυλής, γλώσσας. Προχωρώντας πιό πέρα φαίνεται να έξομοιώνει τις πατρίδες με «τά στοιχεία άχάλαστα» — τόν άέρα, τή γῆ,

τό νερό, τή φωτιά²¹². Άλλάζοντας γνώμη χαρακτηρίζει «άγιες» τις πατρίδες πρό πάντων όταν κινδυνεύουν κι’ άργότερα άκόμα όταν στα 1925, λ. χ. γράφει πώς:

«Δέν ζεί χωρίς πατρίδες
»ή ανθρωπινή ψυχή»²¹³,

ή άκόμα, όταν τόν ίδιο χρόνο, όμολογώντας ότι, άνθρωπος αυτός του 1914, δε μπορεί να βαδίσει σταθερά στο τρεμάμενο έδαφος του μεταπολεμικού κόσμου, βεβαιώνει την άτράνταχτη πίστη του στη Μεγάλη Ίδέα και στον έθνικό θρύλο της άτέλειωτης λειτουργίας στην “Αγία Σοφία”²¹⁴. Εύτυχώς τούτο τό «πήγαιν’ έλα» ανάμεσα σ’ ακρότατες άπόψεις δέν έμποδίζει τόν ποιητή να έκφράσει έλπίδες που δε συνδέονται με καμμιά άπ’ τις δυό θέσεις και που μās συγκινούν παράξενα σήμερα, όπως και στο τέλος του άλλου πολέμου, τόσο είναι συνυφασμένες με τὰ όνειρα εκατομμυρίων συγχρόνων μας. “Εκκληση στην άγάπη και τή συνεργασία των λαών, είν’ άκόμα έκκληση στη στοιχειωδέστερη λογική άφου πιά σ’ όλους τούς ανθρωπούς είναι φανερό ότι:

«Πλατεία είν’ ή γῆ μας για τό τράνε-
[μα δλων»²¹⁵.

Είναι πρό πάντων ή λαχταριστή και μυστικιστική προσημονή των καινούργιων δημιουργιών που ή ανθρωπότητα έχει τό δικαίωμα να παρουσιάσει άπ’ τή θεομηνία «με νέα φτερά, νέα γλώσσα»²¹⁶, έναν όλόκληρο κόσμο, που, ως έλπίζουμε μονάχα, ότι θα έκμηδενίσει κάθε τί τό «άχνό, άρρωστο, άσκημο»²¹⁷ που ύπῆρχε στην άλλοτινη ζωή κι’ ότι θάναι:

«Γιά νέες μοίρες νέο φτέρωμα
»τρανό της οικουμένης»²¹⁸,

χωρίς όμως να μπορούμε να καθορίσουμε περισσότερο τις βασικές αξίες, γιατί στην ουσία είν’ άπρόβλεπτες και γιατί:

«Να πλάσουμε ζητᾶμε
»τῆ νέα ζωή που είν’ άγνωρον άκόμα
[τ’ όνομά της»²¹⁹.

212 «‘Ασάλευτη Ζωή» σελ. 15.

213 «Σκληροί και δειλοί στίχοι» σελ. 45.

214 Πρόλογος των «Πεντασυλλάβων».

215 «Πολιτεία και Μοναξιά» άριθ. 20, σελ. 200.

216 «Δεκατετράστιχα» άριθ. 55, σελ. 86.

217 «Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 61 — 62.

218 «Βωμοί» σελ. 152.

219 «‘Ασάλευτη Ζωή» — «Έκατό φωνές» άρ. 53, σελ. 124.

207 «‘Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 115—118.

208 «‘Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 120.

209 «‘Η Φλογέρα του Βασιληά» Λόγ. 11ος σελ. 133.

210 «‘Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου» σελ. 116.

211 «Ίποίημα στο Γαριβάλδη» (1907) συνέχεια της «Φλογέρας του Βασιληά» σελ. 158.

Ἐπὶ τὸ 1917, νομίζω, ἀδελφικό σ' ἔμπνευση μ' αὐτὰ τὰ παλαμικά κείμενα. Ἀνακαλύπτουμε κι' αὐτοῦ τὸν ἴδιο πόθο γιὰ μιὰν ὀλοκληρωτική καὶ ριζικὴν ἀνανέωση ὄλων τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ὄρων ἀκόμα, πού, ἂν καὶ πέρασαν εἴκοσι πέντε χρόνια, εἶναι πάντα καὶ σήμερα κι' ὁ δικός μας πόθος. Τοῦτο ἐξηγεῖ ὄχι μονάχα τὴν «καθολικότητα», τὴν ἐπικαιρότητα, μὰ καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν ὠφελιμότητα τῶν ἀνησυχιῶν καὶ τῶν ἐλπίδων πού ὁ εὐρωπαῖος αὐτὸς τῆς καλῆς θέλησης, ὁ Παλαμάς, διατύπωσε σχετικὰ μὲ τὸ ἐγκόσμιο μέλλον τῆς ἡπείρου μας καὶ τοῦ πλανήτη.

Θ'.

Σὲ κάθε βῆμα τῆς ἔρευνάς μας γιὰ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ του, ἐκπλαγήκαμε καὶ — ἴσως κάποτε ἀγανακτήσαμε — γιὰ τὴν παράξενη ἰδεολογικὴ του ἀθεβαιότητα, γιὰ τὴν χαρακτηριστικὴ ἀδυναμία του νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὰ συστήματα καὶ νὰ δώσει ἓνα συμπέρασμα στὸν ἐσωτερικὸ διάλογο.

Ἄλλοι πρὶν ἀπὸ μᾶς τὸ παρατήρησαν καί, νομίζω, πὼς κάτ' ἀπ' τὴν πέννα τοῦ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶ²²⁰, βρῆκα τὴν πιὸ καθαρὴ διατύπωση τῆς βασικῆς τούτης δυσκολίας γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς σκέψης τοῦ Παλαμά. Ἡ κριτικὴ περιορίζοταν νὰ τὴ διαπιστώνει, μὴ ἔχοντας τότε τὴν πρόθεση νὰ τὴν ἐξηγήσει. Τὸ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ὑποδείξουμε ὅσο τὸ δυνατό πιὸ σύντομα καὶ κάτ' ἀπ' τὸ φῶς τῶν παρορμήσεων ἄλλου Ἑλληνα κριτικοῦ τὴν προέλευση τοῦ χάους τούτου τῶν ἀντιφάσεων, τῶν διακομμένων διακυμάνσεων τῆς παλαμικῆς διαλεκτικῆς, αὐτὸ δὲν πρόκειται, ὅπως θὰ δεῖ ὁ ἀναγνώστης, νὰ μᾶς βγάλει ἀπ' τὸ θέμα μας. Ἡ πρώτη ἐξήγηση πούρχεται στὸ νοῦ εἶν' αὐτὴ πού ξεκινᾶ ἀπ' τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ, ἀπ' τὴν «καλοπρόσωπὴ του ψυχῆ»²²¹ πάρα πολὺ ἀπορροφημένη — ἢ πάρα πολὺ δεσμευμένη ἀπ' τὸ θέαμα τοῦ πλήθους πού κατέχεται ὥστε ν' ἀποφασίσει νὰ ξεδιαλέξει ἀνάμεσ' ἀπ' τοὺς ἐσωτερικοὺς τῆς φιλοξενούμενους.

Τὴν ἀδυναμία τούτη τοῦ αὐτοδίδακτου, ὁ Παλαμάς τὴ συνειδητοποίησε μέσα του, βλέ-

ποντας στὶς «ἀμφιβολίες», στὰ «ρωτήματα» στὰ «μπερδέματα» πού τὸν κάνουν νὰ ὑποφέρει, τὰ λῦτρα μιᾶς εὐρύτητας χωρὶς ὄρια στὴ φιλοξενία πού τοῦ δίνει τὴν ἱκανότητα νὰ δεχτεῖ «κάθε λογῆς ἰδέες» καὶ «νὰ τάχη πάντα καλὰ μαζί τους». Μὲ συντομία, αὐτὸς ἄλλως τε τὸ βεβαιώνει, κάπως πολὺ περιληπτικά, ἔχει φτερὰ χωρὶς νᾶχει ρίζες²²².

Χωρὶς ἄλλο, ὅπως εἶπαμε πάρα πάνω, ὑπάρχει ἓνα στοιχεῖο ἀλήθειας κ' ἐξήγησης στὴν κάπως παθητικὴ καὶ δειλὴ, τὴν κάπως σχολικὴ τούτη πνευματικὴ διάθεση. Ἄλλ' ἢ φυσικὴ ὁμως τούτη τάση δὲ μπόρεσε νὰ ἐνισχυθεῖ παρά μὲ τὴν ἐπαφὴ τοῦ δυτικοῦ πνεύματος: ἐπειδὴ εἶναι ἓνας καθρέφτης καὶ μιὰ ἠχώ τῆς «ρευστῆς καὶ πολύμορφης» φιλελεύθερης εὐρωπαϊκῆς σκέψης, ὁ Παλαμάς εἶναι τόσο συχνὰ κι' ὁ ἴδιος:

«ρευστὸς καὶ πολύμορφος

»κ' εἶναι στὰ βάθη τῆς. ψυχῆς μου τόποι

»πεντάγνωμοι κι' ἀπόκοτοι σὰν τὴν Εὐ-
Ἰρώπη»²²³.

Κ' υἱοθετῶ ἐδῶ τὴν ὀρθὴν ἀποψη πού ἄκουσα ἀπ' τὸ στόμα τοῦ κ. Μάρκου Αὐγέρη, πού μιὰ πιὸ βαθειὰ ἐξέτασή της μοῦ ἐπικύρωσε τὴ γόνιμη ἀκριβεία της. Τ' εἶναι πραγματικά, φιλοσοφικά, ὁ φιλελεύθερος κόσμος, παρά ἓνας κόσμος στερημένος ἀπ' τ' ἀπόλυτο²²⁴, στερημένος ἀπὸ κάθε σταθερὸ σύστημα ἀξιών, στερημένος ἀπὸ πίστη κι' ἀναγκασμένος ν' ἀναπληρώνει τὶς ζωτικὲς αὐτὲς ἀπώλειες μ' ἀνήσυχον πολυθεισμό, μὲ τὴ διαδοχὴ, ἢ καλύτερα μὲ τὴν παράθεση ἀντιφατικῶν συστημάτων, μὲ μιὰ λέξη μὲ τὴ λατρεία τῶν ἀντιθέσεων; Στὸ πνευματικὸ κιόλας πεδίο φαίνεται τούτη ἢ δυσκολία καὶ ἢ ἀποστροφή τῆς ἐκλογῆς. Σ' ἓνα κείμενο πού ἀναφέραμε, ὁ Ἀνατόλ Ντέ Μονζὶ γράφει γιὰ τοὺς συγχρόνους μας: «ὑποταγμένοι σὲ παράξενα ζευγαρωμένες ἐπιρροές, καταφέρνουν ν' ἀγαποῦν συνάμα τὸ Ρακίνα καὶ τὸ Μπωντλαίρ, τὸ Γκαίτε καὶ τὸ Βάγνερ, τὸ Ντελακρουά καὶ τὸν Ἐνγκρ, ... κηρύττοντας τὸν ἑαυτὸ τους ἀλληλέγγυο μ' ὄλους καὶ φόρου ὑποτελεῖς σὲ πολλούς»²²⁵. Τούτου τοῦ καλοπρόσδεχτου ἐκλεκτισμοῦ, ὁ Παλαμάς, ὅπως εἶδαμε, εἶν' ἢ ζωντανὴ εἰκόνα. Ἄλλὰ σ' ὄλα

²²³ «Ἀσάλευτη Ζωή» σελ. 13.

²²⁴ Ἡ βίαιη ἀντίθεση ἐνὸς Λεὼν Μπλουά μπρὸς στὸν σύγχρονο κόσμο παίρνει ἀκριβῶς τούτη τὴν αὐσιώδη σημασία: τὴ σύγκρουση ἐνὸς ἐξέφρενου πάθους γιὰ τ' ἀπόλυτο ἐναντίον ἐνὸς κόσμου ὄλο θετικισμό, σχετικότητας, κλεισμένου μέσα στὰ φαινόμενα.

²²⁵ Εἰσαγωγή — Τόμος 18ος τῆς ἀναφ. Ἐγκυκλίου παιδείας.

²²⁰ Περιοδ. «Πειθαρχία» (1930). Κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Βεζανῆ: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Παλαμά».

²²¹ «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γόφτου» — Πρόλογος, σελ. 13.

²²² «Πεζοὶ Δρόμοι», Τόμ. Α' ἀριθ. 36, σελ. 81—82.

τὰ πεδία μᾶς φαίνεται σάν ἀντιπροσωπευτικός τύπος :

«τῆς ἀμφίβολης καὶ ἐπαναστατικῆς,
»τῆς ἀθέβαια ἐπαναστατικῆς»

ἐποχῆς μας.

Γιὰ νὰ τελειώσουμε τὸ χαρακτηρισμὸ του, συγκριτικὰ καὶ συγγενικά, δὲν ἔχουμε παρά ν' ἀναφερθοῦμε στὸ Διδασκαλὸ του, τὸ Γκαίτε, ὅπου «σὲ κάθε λόγῳ του καθρεφτίζει κι' ἀπὸ ἕνα τῆς πρόσωπο ἢ πολυπρόσωπη ἀλήθεια», γράφει ὁ Παλαμᾶς 226, τοῦ Γκαίτε, πού, κατὰ τὸν Γκούντολφ, εἶναι ἡ ἀγνότερη καὶ ὑψηλότερη ἐνσάρκωση τοῦ ἀστικοῦ πνεύματος. Ποιὸ εἶν' ἄραγε τὸ σημεῖο ὅπου δὲν ἀντιφάσκει ὁ ἰδεολογικὸς αὐτὸς Πρωτέας; Μήπως ὁ ἴδιος δὲ δήλωσε : «μπορῶ κάλλιστα νὰ φαντασθῶ τὸν ἑαυτό μου μέσ' σὲ ἀντίθετα συστήματα»; Στὰ 1824 κηρύχεται ἐχθρὸς τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς τῆς ἐπανάστασης, καὶ στὰ 1829 δέχεται «ἐλαφρᾶ τῆ καρδίᾳ» τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἔκρηξῆς τῆς κάθε φορὰ πού τὸ ἐπιβάλλει τὸ παράλογο ἑνὸς παληωμένου κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Καὶ νὰ τώρα ὁ ποιητῆς μας, πού, ἀρνούμενος νὰ διαλέξει εἶτε μιὰ «κατάρρα», εἶτε μιὰ «εὐλογία», ἀνάλογα μὲ τὸ ρόλο πού ὀρίζει στὸν ποιητὴ πάνω ἀπ' τὴν ἀπάνθρωπη σύρραξη 227, νομιμοποιεῖ τ' ἀντίθετα, ὄχι μὲ τὸν ρωμαλέο καὶ συνθετικὸ τρόπο τοῦ Πασκάλ, ἀλλὰ μὲ τὸν ἀθέβαιο καὶ φιλελεύθερο τρόπο τοῦ Γκαίτε ἢ τοῦ Οὐγκώ, καὶ ὄλα τὰ εὐλογεῖ :

«Εἶναι ἱερὸς ὁ πόλεμος, ἡ εἰρήνη
[τριαγία] 228.

Ὡς ἐδῶ ἀκόμα, ὡς τὸ ξερίζωμα τοῦτο καὶ κάποτε ὡς τὴν ἰδεολογικὴ σύγχυση τοῦ φιλελεύθερου κόσμου, ὁ Παλαμᾶς μένει εὐρωπαϊὸς καὶ σύγχρονός μας. Καὶ νὰ γιατί ἀπὸ τῆ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» ὅπου ὁ εὐρωπαϊσμός — ὅπως εἶπαμε — παρουσιάζεται μὲ διδακτικὴ καὶ κάπως ἐπιφανειακὴ μορφή, ὁ εὐρωπαϊὸς ἀναγνώστης θὰ προτιμήσει τὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» ὅπου ὁ εὐρωπαϊσμός εἶναι βαθύς, βιωμένος, ἐσωτερικός. Ὅπως πολὺ καλὰ τὸ παρατήρησε, ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια ὁ Γιδῶργος Θεοτοκάς 229 — κι' ὡστόσο, ἐξακολουθοῦν πολὺ συχνὰ ἐδῶ νὰ θεωροῦν τὸ ποίημα τοῦ-

το σάν ἀποκλειστικὸ σύμβολο τοῦ σύγχρονου ἑλληνισμοῦ, τῆς «Ρωμησοσύνης», ἐνῶ δὲν εἶναι τέτοιο παρά σὲ κάποια του μέρη καὶ σχεδὸν συμπτωματικά, ἀν τὸ συγκρίνουμε μὲ τῆ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», πού, αὐτῆ, ἀντιπροσωπεύει τὴ συνειδητῆ, θελημένη, ἐπίσημη ἔκφραση, — τὸ βιβλίον — παραμερίζοντας τὴ μεγάλη του καλλιτεχνικὴ ἀξία — εἶναι ἔν' ἀξιοθαύμαστο ψυχολογικὸ ντοκουμέντο τῆς Ἀνησυχίας. Ὁ κριτικὸς θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ παρατηρήσει ὅτι τὸ ντοκουμέντο τοῦτο ξεπερνᾶ τὴ βαθειὰ αὐτοβιογραφικὴ ἀνάλυση ἀπ' ὅπου καὶ πηγάζει κι' ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τῆς ἀτομικῆς ἀνησυχίας τοῦ συγγραφέα ἰσοδυναμεῖ θαυμάστα μὲ τὴν ἀνησυχία τῆς σύγχρονης ψυχῆς, τῆς ψυχῆς αὐτῆς πού, ὅπως κ' ἐκείνη τοῦ γύφτου, κ' ἐκείνη τοῦ Παλαμᾶ, γιὰ ν' ἀναφερθοῦμε στὰ λόγια τοῦ κριτικοῦ: «γυρεύει τὸν ἑαυτό της. Νομίζει ἴσως ὅτι τὸν βρίσκει, μὰ αἰσθανόμεστε παρακολουθώντας τὴν ἀγωνιώδη ἀναζήτησή της πὼς τῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ σταματήσει κάπου γιὰ πάντα. Καμμιά στάση ἐμπρὸς στὴ ζωὴ δὲ μπορεῖ νὰ τὴν ἱκανοποιήσει γιατί τὴν ἐμποδίζει νὰ ἀπολαύσει τίς διαφορετικὲς στάσεις». Στὴν κορυφῆ αὐτῆ, δὲν φοβᾶμαι νὰ τὸ βεβαιώσω, ὁ Παλαμᾶς ἀνταμώνεται μὲ τὸν Ἀντρέ Ζίντ. Ὁ γύφτος του εἶναι μιὰ ἀπ' τίς ωραιότερες καὶ δυνατώτερες μυθικὲς δημιουργίες του πού ἐνέπνευσε ἡ καινούργια ἀσθένεια τοῦ αἰῶνα, ἡ ἀσθένεια τοῦ φιλελεύθερου, ξεριζωμένου καὶ ἀθέβαιου κόσμου. Τί κρίμα γι' αὐτόν, γιὰ τὴ χώρα του, γιὰ τὴν Εὐρώπη, νάχει ἐκφράσει τὸ μήνυμά του σὲ μιὰ τόσο λίγο διαδεδομένη γλῶσσα καὶ μάλιστα ἕμμετρα.

I'.

Πρέπει νὰ νοιώθουμε συμπόνια γιὰ τὴν ἀθλητικὴ προσπάθεια πού ἀπαιτεῖται ἀπ' τοὺς πνευματικοὺς ὀδηγητὲς τοῦ σημερινοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ θαυμάζουμε τὸ θάρρος τους : εἶν' ὑποχρεωμένοι νὰ βαστοῦν τὸ βάρος εἴκοση ἔξη αἰῶνων ἀδιάκοπου ἑλληνισμοῦ ἀπ' τὸν Ὅμηρο ἴσαμε τὸ 1821, ἐνὸς αἰῶνα νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπ' τὸ 1832 ὡς τίς μέρες μας, κι' ἂν θέλουν, ὅπως τὸ ἐπιβάλλει τὸ συμφέρον τῆς ἐθνικῆς τους παιδείας νὰ μὴ κλειστοῦν στὰ ἴδια τους σύνορα, κι' ὀλόκληρου τοῦ τεράστιου ὄγκου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ πού δὲν χρονολογεῖται ἀπ' τὰ 1789, ἀλλὰ τουλάχιστον ἀπ' τὸ Δάντη. Στὴ σημαντικὴ μελέτη του γιὰ τὸν Παλαμᾶ, ὁ κ. Κωνσταντῖνος Τσάτσος

226 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' σελ. 42.

227 «Πεντασύλλαβοι» σελ. 98.

228 «Περᾶσματα καὶ χαιρετισμοί» — «Νέα Ἱστορία» σελ. 212.

229 Ὁρέστη Διγενῆ (Γ. Θεοτοκά): «Ἐλεύθερο Πνεῦμα» σελ. 77 — 78.

γράφει σχετικά: «Ὁ Παλαμᾶς δὲν ζεῖ μόνο τὴ λιτότητα τοῦ ἀρχαίου, οὔτε μόνο τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ τὴ λεπτολογουῶσα χάρη, οὔτε μόνο τοῦ Βυζαντίου τὸ μυστικό πάθος ἢ τὴν ἀρνητικότητα, οὔτε μόνο τὴ νέα ὀρμὴ τοῦ τουρκομάχου ἀγώνα. Σ' αὐτὸν τὸν τόπο, ποὺ τὸν βαραίνει, ἀλλὰ καὶ τὸν ριζοθεμελιώνει ἢ ἀρχαιότερη, ἀκόμα σήμερα συνεχιζόμενη, ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ὁδηγήθηκε νικηφόρα ἢ ψυχὴ σ' ἓνα σκληρὸ δυσυπέρθλητο συνθετικὸ ἀγώνα ὄλων τῶν καιρικῶν ἀντιθέσεων»²³⁰. Τοῦτος ὁ γιγάντιος ἀγώνας, ποὺ τὴ σύνθεσή του τὴ βρίσκουμε στὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ», εἶν' ἐκεῖνος ποὺ τόσο μᾶς συγκινεῖ στὸ παλαμικό ἔργο, στὴ θέλησή του νὰ πλατύνει τοὺς ὀρίζοντες, στὴν ἐπιθυμία του μύστη ὑπομονή. Πατριώτης, ὁ Παλαμᾶς κατόρθωσε πάντα ν' ἀποφύγει τὴν ἐθνικιστικὴν ἀίρεση, ἰδιαίτερα βλαβερὴ στὸν πνευματικὸν τομέα, καὶ στὸ μεγάλο ἐθνικὸ του ἔπος, ὅπως τὸ παρατήρησε ὁ Ἀντρέ Τερίθ, «αὐτὸς ἀκόμα ὁ πατριωτισμὸς ἔχει τὸν τόνο τῆς οὐμανιστικῆς σοφίας»²³¹. Δὲν εἶν' αὐτὸς ποὺ θὰ θεοποιήσει τὸ ἔθνος, ὅπως τὸ ἐπιχείρησε στὴ Γαλλία ὁ Κάρολος Μωρράς^{232.233}. Τούτῃ ἢ σοφία του τὸν ἔκαμε εὐαίσθητο καὶ καλοπρόσδεχτο στὶς χίλιες φωνές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ οὐμανισμοῦ, χωρὶς νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπ' τὴν πιὸ στέρεη κι' αὐθεντικὴν ἐλληνικότητα. «Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Σολωμοῦ — μᾶς λέει — μιλοῦν τὴ σύγχρονη γλῶσσα τοῦ νεοϊδεαλισμοῦ καὶ ταυτόχρονα μᾶς θυμίζουν μερικὰ ἀπ' τὰ πιὸ ὠραία δημοτικά μας τραγούδια»²³⁴. Τούτῃ ἢ ἴδια πετυχημένη συγχώνευση τοῦ τοπικοῦ καὶ τοῦ παγκόσμιου σύγχρονου στοιχείου εἶναι ποὺ μᾶς γοητεύει στὸν Παλαμᾶ.

Ἐδῶ καὶ λίγες βδομάδες — ἂν ἐπιτρέπεται ν' ἀναφέρουμε δικὰ μας κείμενα — γράψαμε γιὰ κάποια γαλλικὴ λογοτεχνικὴ ἐπιθεώρηση: «Εἶν' ἡ πρώτη μεγάλη εὐρωπαϊκὴ φωνὴ ποὺ ὑψώθηκε στὴ μικρὴ τούτῃ γωνιά τῶν Βαλκανίων, ἢ πρώτη μεγάλη εὐρωπαϊκὴ συνείδηση ποὺ σχηματίστηκε, μὲ τὰ ἴδια τῆς τὰ μέσα, κάτω ἀπ' τὴ σκιά τοῦ Ἱεροῦ Βράχου χωρὶς ποτὲ νὰ τὸν ἐγκαταλείψει». Ἐννοοῦσα μ' αὐτὰ ὅτι εἶν' ἡ πρώτη μεγάλη ὁλοκληρωμένη εὐρωπαϊκὴ συνείδηση. Ὁ Σολωμὸς ἀντιπροσώπευε τὴν Ἰταλία τῶν ποιητῶν καί, διὰ μέσου τοῦ Πο-

λυᾶ, τὴ Γερμανία τῶν αἰσθητικῶν καὶ τῶν φιλοσόφων. Ὁ Κάλθος, ταξιδιώτης καὶ γλωσσολόγος, περιοριζόταν στὸν ποιητικὸ τομέα στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1821. Ἐνας Ροῦθης ἔμπαζε ἐν' ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν, δανεισμένων ἀπ' τὴ γαλλικὴ φιλοσοφία, (λ. χ. ἀπ' τὸν Ταῖν τὴ θεωρία τοῦ «περιβάλλοντος») κι' ἀπ' τὴν ἀγγλικὴ (Σπένσερ, κτλ.): ἀλλὰ σ' ὄλ' αὐτὰ δειχνόταν Ἕλληνας τοῦ ἐξωτερικοῦ, στερημένος ἀπὸ ἐθνικὲς ρίζες²³⁵, καὶ περισσότερο σατυρικός παρά καλοπροαίρετος μύστης. «Ὅλα ἔγιναν μὲ τέτοιον τρόπο σὰν καθέννας ἀπ' τοὺς προκατόχους τοῦ Παλαμᾶ νὰ τοῦ ἔφερε ἓνα κομμάτι τῆς Εὐρώπης, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὸ ἐνσωματώσει μέσα σὲ μιὰ συστηματικώτερη, διαρκέστερη γενικὴ προσοχή. Κι' ἂν, στὸν πνευματικὸ τομέα τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ, ἔχει «ἐν μέρει» προκατόχους, στὸν ἐγκόσμιο καὶ ἱστορικὸ τομέα, εἶν' ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος Ἕλληνας ποὺ αἰσθάνθηκε στὴν καρδιά του καὶ στὴ σάρκα του, τίς κοινὲς ἀνησυχίες τῆς ἡπείρου μας, εἶν' ὁ πρῶτος Ἕλληνας πολίτης τῆς Εὐρώπης.

Γιὰ τὸν ποιητὴ μιᾶς μικρῆς χώρας, εἶν' ὁ καλύτερος τρόπος νὰ μείνει πατριώτης καὶ νὰ καταστήσει τὴ στενόχωρη γῆ του μεγάλη χώρα, γιατί:

«οἱ μεγάλες πατρίδες δὲν μετριέονται
μὲ τὸν πήχη καὶ μὲ τὸ διαθήτη»,²³⁶

ἀλλὰ μὲ τὸ βάθος τῆς πνευματικῆς τους ζωῆς καὶ μὲ τὴ δύναμη τῆς ἀκτινοβολίας τους. «Ἡ Βίβλος — γράφει ὁ Sertillanges — μοιάζει σὰ νὰ γράφτηκε γιὰ ἓνα μικρὸ λαό, κι' ὅμως ἡ ἱστορία ἀναταράζεται μέσα τῆς μὲ θόρυβο καταρράχτη». Τὴν ἀντίση τούτῃ, ὁ ποιητὴς τὴν προετοιμάζει σπέρνοντας, μπολιάζοντας, ξαναφυτεύοντας στὸν κάπως ἀκόμα πετρώδη κῆπο τῆς ἐθνικῆς του καλλιέργειας, μὰ ποὺ θέλει νὰ τὸν παραδώσει ὠραιότερο καὶ πιὸ πράσινο στὸ γιό του γιὰ νὰ τὸν σκάψει κι' αὐτὸς καὶ νὰ τὸν μεγαλώσει ἀκόμα περισσότερο²³⁷. Ἀπ' τ' ἄλλο μέρος, μόνο ἡ παγκοσμιότητα τῆς ἔμπνευσής του, μένοντας «πάνω ἀπὸ χρόνους καὶ τόπους», καὶ ὑπὸ τὸν ὄρο φυσικά, μέσ' στὴ σύγχυση τῶν γλωσσῶν, κάτι νὰ φτάσει στοὺς ἀλλόφυλους ἀνθρώπους, μπο-

230 «Παλαμᾶς» (1936) σελ. 253.

231 Παρισινὸς «Χρόνος» τῆς 28 Φεβρ. 1935.

232/233 Νομίζω πὺς βρῆκα μὲν ἄρα μὲν ἰὰ φὸρὰ σ' ὄλο τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ τὴν ἀντιστοιχὴ ἑλληνικὴν ἔκφραση τῆς «θείας Γαλλίας».

234 Μελέτη γιὰ τὸ Σολωμό, ἔργ. ἀναφ. σελ. 63.

235 Ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς παρατήρησε τὴν ἀπουσία ἐθνικῆς ἔμπνευσης ἀπ' τὰ πεζογραφήματα τοῦ Ροῦθ. («Πρῶτα Ἰκρίτικὰ» σελ. 95).

236 «Σατυρικά γυμνάσματα» Β' σειρά, ἀριθ. 9, σελ. 89.

237 «Βωμοὶ» σελ. 19.

ρεῖ νὰ τραβήξει τὴν προσοχὴ τῶν ἄλλων λαῶν πάνω στὴ χώρα του :

«Πρὸς τὴν πατρίδα του γυρνᾷ τ' αὐτιά
[τοῦ κόσμου]
»ὁ ποιητὴς εἶν' ὁ μέγας πατριώτης» (238).

Ἄς προσθέσουμε ὅτι ἡ θέση του σὰν ἀργοφτασμένου στὸν εὐρωπαϊσμό καὶ σὰν ἐκκεντρικοῦ θεωρητῆ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ βρισκεται σὲ μιὰ πολυτιμότερη γαλήνη, πού ἡ ἀποτελεσματικότητά της θάταν ἰσως ἀνεκτίμητο ἀγαθὸ γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἂν τῆς ἐξασφαλιζόταν μιὰ ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ἀπήχηση, πάνω ἀπ' τὴ σύρραξη πού περιοδικὰ ἀρματώνει τοὺς μεγάλους πνευματικούς ἐθνικισμούς, τὸν ἕνα ἐναντίον τοῦ ἄλλου. Μὲ σπάνια ἀνεξαρτησία κρίσης, ὁ Παλαμᾶς καταδικάζει τὴ βιαιότητα πούχε δηλητηριάσει τὴν πολεμικὴ τῶν Καρντούσι - Μόμσεν, θλίβεται γιὰτὶ κι' αὐτὸς ἀκόμα ὁ Λεκόντ Ντέ Λιλ δὲν ἔδειξε τὴν ἀπαιτούμενη, σὰν πνευματικὸς ἀνθρώπος, ψυχραιμία μπρὸς στοὺς ἐχθροὺς τῆς χώρας του καὶ τὸ παράδειγμα πού ἐγκωμιάζει εἶν' ἐκεῖνο τοῦ Ταιν καὶ τοῦ Ρενάν πού, λίγο πρὶν ἀπ' τὸν πόλεμο τοῦ 1870, ἀνέλαθαν κάτ' ἀπ' τὴν προστασία τους ἕναν ἔρανο γιὰ τὸ στήσιμο στὸ Βερολίνο τοῦ ἀγάλματος τοῦ μεγάλου φιλόσοφου Ἐγέλου²³⁹. Ὅπως ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου, ἔτσι καὶ ἡ πανευρωπαϊκὴ γαλήνη τοῦ Παλαμᾶ ἔχει — σήμερα περισσότερο παρὰ ποτὲ — πραϋντικὴ κ' ἐξυγιαντικὴ ἀξία : μᾶς βοηθεῖ στὸ ν' ἀποτινάξουμε, ἐμεῖς οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ οἱ ἐργάτες τοῦ πνεύματος, τὶς ἐπιπόλαιες προλήψεις, τὰ χυδαῖα πάθη καὶ τὶς βίαιες ἀντιδράσεις. Ὅσο γι' αὐτόν, κράτησε θαυμαστά τὴν ὑπόσχεση πούχε δώσει, ἐπίσημα, μιὰ μέρα, ἐν ὄνοματι τῆς χώρας του :

«Γιὰ τὸν πρωτόφαντο χορὸ δόστε λαοὶ τὰ
[χέρια,
»ἢ Ἑλλάδα, ὦ! ποιά προπύλαια σοῦ ἀνοί-
[γει, Πανευρώπη» 240.

Πέρασε πάνω ἀπὸ αἰῶνας ἀπὸ τότε ὅπου ὁ Γκαίτε κι' ὁ Χέρντερ ἔρριξαν τὴν ἰδέα τῆς «παγκόσμιας» λογοτεχνίας («Weltliteratur») κι' ὁ πρῶτος ἔγραψε : «Σήμερα ἡ

238 «Ἀσάλευτη Ζωή» σελ. 30.—Πρβλ. καὶ στὸ «Παῖδα Κριτικά» (1898) σελ. 198. «Ἡ ἀληθὴς ἐθνικὴ ποίησις δὲν εἶναι παρὰ ἡ ποίησις, χωρὶς πατρίδα, καὶ εἰς τὴν ὑψηλοτάτην αὐτῆς ἔντασις».

239 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 80, σελ. 106—108.

240 «Περσάματα καὶ χαιρετισμοί» — «Νέα Ἱστορία» σελ. 212.

ἐθνικὴ λογοτεχνία δὲ σημαίνει σπουδαῖα πράγματα : ἔφτασε ὁ καιρὸς τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας καὶ καθένας πρέπει νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἐγκαθίδρυσή της». Αὐτὴ ἡ παγκόσμια λογοτεχνία θὰ τραφεῖ σήμερα περισσότερο παρὰ ποτὲ ἀπὸ ἀνταλλαγές καὶ δανεισμούς· ἀπ' αὐτὴ τὴ γόνιμη κυκλοφορία τοῦ πνεύματος πού — ὁμαλὰ — ἡ ἐποχὴ ὅμως πού περνοῦμε εἶναι στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ σὲ τόσα ἄλλα, τὸ ἐντελὸς ἀντίθετο μιᾶς ὁμαλῆς ἐποχῆς — ὀφείλει νὰ πολλαπλασιάζει καὶ νὰ εὐνοεῖ τὸ μοντέρνο πολιτισμό. Οἱ ἀμετανόητοι τοῦ δῆθεν αὐθορμητισμοῦ, τῆς μὲ κάθε θυσία πρωτοτυπίας, δὲν εἶν' ἐκεῖνοι πού μποροῦν νὰ ἐπισπεύσουν τὴν ἐγκαθίδρυσή πού ἀναφέρει ὁ Γκαίτε. Κι' αὐτὸ συμβαίνει γιὰτὶ ὑπάρχει μιὰ στραβὴ ἀντίληψη τῆς πρωτοτυπίας : Δὲν θὰ μπορούσε, — γράφει μὲ χιοῦμορ ὁ Παλαμᾶς — νὰ μοιάσει «μὲ πνεῦμα κατερχόμενον ἐν εἴδει περιστερᾶς» γιὰτὶ ὑπάρχει τὸ παράδειγμα τῆς ἰδέας τῆς αἰώνιας ἐπανόδου «τῆς πιὸ πρωτότυπης τῆς ἐποχῆς μας» καὶ πού τὴ βρίσκουμε ὡστόσο πρὶν ἀπ' τὸ Νίτσε ὄχι μονάχα στὸ Γκυγιώ, ἀλλὰ καὶ στοὺς Πυθαγόριους καὶ στοὺς Στωϊκοὺς : «Θάλεγε κανεὶς — γράφει ὁ Πῶλ Κλωντέλ — ὅτι ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, μιὰ ἰδέα μπαίνει, ἕνα θέμα λίγο λίγο προσπαθεῖ νὰ σχηματισθεῖ πού, στὸ διάβα τῶν χρόνων καὶ τῶν αἰῶνων, ἐπιστρατεύει ἀπ' ὅλες τὶς πλευρὲς τοὺς ἀνθρώπους ἢ τὰ ὄργανα, ἱκανὰ τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο νὰ τῆς προσδώσουν τὴν πλήρη τῆς ἠχητικότητά καὶ νὰ ἐξαντλήσουν τὴν ἔκφρασή της». Καὶ νὰ πῶς δυὸ ποιητὲς δικαίωνουν τὸ πνεῦμα καὶ τὴ μέθοδο τῶν ἐρευνῶν τῆς συγκριτικῆς λογοτεχνίας.

Πρωτοτυπία δὲ σημαίνει ἐφευρετικότητά ἀπ' τὸ τίποτα, ἀλλὰ μετουσίωση. Κι' ὁ Παλαμᾶς ἐξυμνεῖ, ὅπως ὁ Ζίντ, τὶς ἐπιδράσεις, «τ' ἀλληλοδανεισμάτων» πού δὲ μποροῦν νὰ βλάψουν παρὰ τοὺς ἀδύνατους πού στὸ τέλος τοὺς πνίγουν²⁴¹, ἐκείνους πού ὁ κ. Τσάτσος ἀποκαλεῖ, μιλώντας ἀκριθῶς γιὰ μερικοὺς κριτικούς τοῦ Παλαμᾶ, φοβισμένους ἀπ' τὶς πολλαπλές καὶ φανερὲς ξένες ἐπιδράσεις πού παρουσιάζει τὸ ἔργο του, «ἀγόνους», στείρους²⁴². Ὅφειλουμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε ἐδῶ ἕνα κείμενο τοῦ Παλαμᾶ, χρονολογημένο ἀπ' τὰ 1898, πού μᾶς φαίνεται ἰδιαίτερα φωτεινὸ κ' ἐπίκαιρο : «Οἱ ἀναφέροντες τὰ ὀνόματα τοῦ Βερλαίν,

241 Πρβλ. πρόλογο στὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» σελ. 15.

242 «Παλαμᾶς» σελ. 276.

τοῦ Ἑρεδιᾶ, τοῦ Δανούντσιο, τοῦ Ἴψεν καὶ εἴ τινος ἄλλου πρὸς ὑποτίμησιν δῆθεν τῶν νέων ἡμῶν συγγραφέων, ὡς ἀκολούθων τὰ κατάρτα θνεῖα, πράγματι δεικνύουν πόσον ἀξία προσοχῆς καὶ πόσον ἀξία τιμῆς εἶναι καὶ ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ἀκριβῶς διότι συγκινεῖται καὶ παρασύρεται καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὰ μεγάλα φιλολογικὰ ρεύματα τὰ διασταυρούμενα πανταχοῦ τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Τὰ ἔργα τῆς φαντασίας ἀνέκαθεν καὶ ἴσως περισσότερο εἰς τοὺς καιροὺς τούτους τῆς τερραστίας ἀναπτύξεως τῆς ἐπικοινωνίας τρέφονται ὑπὸ τινος ἐποψίν με ἀλληλοδανεισμάτων»²⁴³.

Θάχε κανεῖς τὸ δικαίωμα νὰ ρωτήσῃ τότε ἂν μετὰ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἑλλάδας τὸ ρεῦμα ὑπῆρξε μονόπλευρο ἢ ἂν ἄραγε ὑπῆρξε ἀνταλλαγὴ, ἀμοιβαιότητα. Ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι μονάχα ἡ Ἑλλάδα ὠφελήθηκε ἀπ' τὶς προσεγγίσεις αὐτές, πρᾶγμα φυσικὸ ἄλλως τε ἀπὸ μέρους μιᾶς νεαρῆς χώρας πού, τὴν ἐποχὴ τῆς νιότης τοῦ Παλαμᾶ, ζητούσε ἀκόμα νὰ καταστήσῃ πιὸ εὐλύγιστα τὰ ἐκφραστικὰ τῆς μέσα καὶ ὅπου τὰ πρῶτα τῆς λυρικά ἀριστουργήματα κυριώτατα δὲν ἦτανε γνωστὰ στὴν Εὐρώπη παρὰ σὲ πολὺ σπάνιους εἰδικούς πού μπορούσαν νὰ τὰ πλησιάσουν, ὅπως ἀρμόζει, σὲ πρωτότυπο, πρᾶγμα ἀπειρα λυπηρό, γιατί ὁ νεοελληνικὸς λυρισμὸς, παρατηρεῖ ὁ Ἐλὶ Φῶρ, ἀποκαλύπτει «μιὰν ἐξαιρετικὴν ἱκανότητα σὲ ν' ἀδράχνει τὸ ὕφος πού ἀρμόζει στὴν παρούσα στιγμή... σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου οἱ πολὺ διασκορπισμέναι δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἀρνοῦνται ὀλοένα νὰ ὀργανωθοῦν σὲ εἰκόνες»²⁴⁴. Κι' ὅμως, κοιτάζοντας ἀπὸ πιὸ κοντὰ, ἀντιλαμβανόμεσθε ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς, πού δὲ στάθηκε ἀχάριστος, προσπάθησε μετριοφρονα νὰ πληρώσῃ τὸ χρέος του στὴν Εὐρώπη, περιμένοντας τὸν καιρὸ μιᾶς πλατύτερης συμβολῆς. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἔθρεψε τὴν εὐρωπαϊκὴ τέχνη, τοὺς ζωγράφους καὶ τοὺς ποιητές, καὶ τὸ ἑλληνικὸ δημοτικὸ τραγούδι, πού τ' ἀποκάλυψε ὁ Φωριέλ — ὁ Παλαμᾶς μίλησε γι' αὐτὸν μετὰ μεγάλο ἐνθουσιασμὸ σ' ἓνα γράμμα του, στὰ 1924, στὸν πρέσβυ τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα —²⁴⁵ πρὶν νὰ ἐμ-

πνεύσει τὸν Ραβέλ στὴ μουσικὴ, ἐνέπνευσε — ὅπως κι' ὁ Κάλθος — μερικὰ θέματα καὶ μερικὲς εἰκόνες στὸν Οὐγκώ. (Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς²⁴⁶ καὶ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ μᾶς ἀνοίξουν ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις). Ἀλλὰ παρατώντας τὴ φιλελληνικὴν ἐποχὴ ὅπου οἱ ἐπαφῆς ὑπῆρξαν στενωτέρες καὶ ξαναγυρνώντας στὸν Παλαμᾶ, θὰ μπορέσουμε ἄραγε ν' ἀνακαλύψουμε ἐν' ἀποτέλεσμα ἀνάλογο, ἔστω καὶ περιορισμένο, ἀλλὰ πού θάταν σὰ σπόρος καὶ σὰν ὑπόσχεση; Ὁ νεαρὸς κριτικὸς, πού ἀνάφερα, βεβαίως κατηγορηματικὰ τὸ 1929: «Ἡ Νέα Ἑλλάδα δὲν πρόσφερε ὡς τὰ σήμερα τίποτε στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Κανένας ἀπ' τοὺς συγγραφεῖς μας δὲν ἐξάσκησε ποτὲ ἐπίδραση ἐξω ἀπ' τὰ σύνορα»²⁴⁷. Σ' αὐτὴ τὴν αὐστηρὴ κρίση μιὰ ἐπανόρθωση εἶναι ἀναγκαῖα ὅσον ἀφορᾷ τὸν Παλαμᾶ.

Στὰ 1897 ὁ Παλαμᾶς ἐκδίδει τὸ τέταρτο βιβλίον του, τοὺς «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαίστους». Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1897 συναντᾷ τὸ Μορεᾶς, πούρθε στὴν Ἀθήνα ὡς ἀνταποκριτὴς τῆς Ἐπιθεώρησης «Κοσμοπόλις» καὶ τοῦ ἀπαγγέλλει, μᾶς λέει ὁ ἴδιος, μερικὰ ἀπ' τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς του. Τὰ ποιήματα αὐτὰ προκάλεσαν τόσο βαθειὰν ἐντύπωση στὸν γαλλοἕλληνα ποιητὴ, ὥστε τὸ μικρὸ βιβλίον τοῦ Παλαμᾶ νὰ μὴ φεύγει πιά ἀπ' τὴν τσέπη του, ἐνῶ κανεὶ τὸν περίπατό του στὴν Ἀθήνα²⁴⁸, καὶ τὸν ἄλλο χρόνον στὸ «Ταξίδι» του στὴν Ἑλλάδα μιλεῖ γι' αὐτὸ μ' ἐνθουσιασμὸ καὶ μεταφράζει πέντ' ἕξ ποιήματα γαλλικά. Ἡ σημασία τοῦ ἐνθουσιασμοῦ αὐτοῦ δὲν ἐξέφυγε ἀπ' τὴν προσοχὴ τοῦ ἑλληνα ποιητῆ, πού, μετριοφροσύνη, ἀλλὰ καὶ μετριοφροσύνη σημειώνει καλὰ τὴ συγγένεια μετὰ τῶν δύο Μουσῶν καὶ γράφει σχετικὰ γιὰ τὸ Μορεᾶς καὶ τοὺς δικούς του «Ἰάμβους καὶ Ἀναπαίστους»: «Θὰ τοὺς ἤδρε σὰν προμηνύματα τῆς τέχνης πού θὰ ἔδειχνε τὴ χάρι τῆς ἀκέρια στὴν ἐντέλεια τῶν «Στροφῶν» του πού εἶδανε τὸ

ἐκφράσει ὁ Φωριέλ «εἶδοζον τέκνον τῆς Γαλλίας» καὶ μεγάλος φίλος τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, στὰ 1824, ἀκριβῶς ἑκατὸ χρόνια προητέρα. Στὸν πρόλογόν του γιὰ τὴν ἐκδόσιν τοῦ 1925 τῆς «Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Σπυρίδωνος Τρικουπῆ, τὸν δνομάζει «ὁ μεγάλος μας Φωριέλ».

246 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Β' σελ. 106 — 107.

247 Ὁρέστη Διγενῆ (Γ. Θεοτοκά): «Ἐλεύθερον πνεῦμα» σελ. 59.

248 Πληροφορία πού τὴν ἔδωσε στὸν κ. Γ. Κατσὺμπαλὴ ὁ πατέρας του, φίλος τοῦ Μορεᾶς.

243 «Πρῶτα Κριτικά» σελ. 192 — 193.

244 «Ἀνακάλυψιν τοῦ Ἀρχιελάγου» σελ. 277.

245 Γιὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσῃ γιὰ τὴν ἀπονομή τοῦ παρασήμου τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς ἀπ' τὴ Γαλλικὴ Κυβέρνηση. Χρωστῶ τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς στὶς εὐγενεῖς φροντίδες τῶν κ. κ. Σπύρου Γιαππᾶ καὶ Παπαδάμ. Ὁ Παλαμᾶς ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι οἱ δημοτικιστὲς ποιητὲς πραγματοποιήσαν τὶς προφητικὰς ἐλπίδες γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα. πούχε

φῶς στὰ 1905²⁴⁹, Μετριοφροσύνη πού μου φαίνεται ὑπερβολικὴ γιατί — θὰ κινδυνέψω νὰ περάσω γιὰ αἰρετικὸς ἴσως στὴν Ἀθήνα, ἀν αὐτὸ πού θὰ πῶ εἶναι τόσο κολάσιμο, — οἱ «Ἰαμβοὶ καὶ Ἀνάπαιστοι» τοῦ Παλαμᾶ, κατὰ τ' ἄλλα ἔργο δευτερότερο, μου φαίνονται προσωπικὰ ἀνώτεροι ἀπ' τὴς «Στροφές» τοῦ Μορέας. Ἄλλο εἶν' ὅμως τὸ ζήτημα. Ἐνδιαφέρει μόνο νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ φανερὴ συγγένεια τῶν δυὸ συλλογῶν ὅπου ταιριάζουν οἱ γραμμὲς τοῦ «Ταξειδίου στὴν Ἑλλάδα»· στενὴ ἔνωση τοῦ παθητικοῦ μὲ τὸ καθημερινὸ στοιχεῖο — συνειδητὴ καὶ κατευθυνόμενὴ τέχνη («ξέρει τί θέλει»), ἀκριβολογία. Στὴ ρυθμικὴ πρό πάντων μορφὴ τῶν «Στροφῶν» φαίνεται καθαρὰ ἡ παλαμικὴ ἐπίδραση: τετράστιχες στροφές ὁμοειδμορφες, ὅπως καὶ στὸν Παλαμᾶ, συναγμέγες κάθε φορὰ σὲ μικρὸ ἀριθμὸ, συχνότερα δυὸ ἢ τρεῖς (τρεῖς πάντα στοὺς «Ἰαμβοὺς καὶ Ἀναπαιστους»).

Ἔτσι μὲ τὸ διάμεσο μιᾶς γαλλοελληνικῆς μούσας, ὁ Παλαμᾶς ἀπόδωσε στὴ Γαλλία ἕνα μέρος ἀπ' ὅ,τι τῆς δανείστηκε κι' ἀν ἡ ἐπαφὴ τούτη ἀντίστροφα, ἀν ἡ στενὴ τούτη γέφυρα εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη του, περιορισμένης αἰσθητικῆς σημασίας, εἶναι σημαντικὴ ἐξ αἰτίας τοῦ ρόλου πού ἔπαιξε ὁ δέκτης-ποιητὴς σὰν ἀρχηγὸς σχολῆς γιὰ τὴ λογοτεχνικὴν ἱστορίαν μιᾶς ἀπ' τὴς πατρίδες τῆς εὐρωπαϊκῆς ποίησης. Καὶ τὸ παράδειγμα τοῦτο δείχνει καλὰ ὅτι ἡ ἀμοιβαιότητα στὶς ἀνταλλαγές δὲν εἶν' ἀνέφικτὴ μεταξὺ μιᾶς μικρῆς χώρας καὶ τῆς Δύσης ὅταν, ἀπὸ θεῖα πρόνοια, μπορεῖ, ἀνάμεσα στὶς δυὸ χῶρες, νὰ ἐπέμβει ἕνας σύνδεσμος ἱκανὸς νὰ ἐξασφαλίσει τὸ πνευματικὸ τοῦτο πῆγαιν' ἔλα.

Στὴν ὁδὸ τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας, ἐκείνου πού ὁ Ρομαίν Ρολλάν ἀποκάλεσε «πανουμανισμό», ὁ Παλαμᾶς βρίσκεται ταυτόχρονα στὴν ὁδὸ τῆς παγκόσμιας συνειδησης, τῆς συνείδησης τοῦ πλανήτη, πού τὴν ἀργὴ τῆς πρόοδο παρακολουθοῦμε, παρά τόσους αἱματηροὺς σπαραγμούς, πού γίνονται ἐδῶ κ' αἰῶνες. Ἡ ταπεινότητά μου, λογίζεται εὐτυχῆς πού βρῆκε μιὰν ἐπιθεβαίωση τῆς ἀποψῆς πού μᾶς χρησίμεψε γι' ἀφετηρία καὶ τώρα γιὰ συμπέρασμα, στὸ μεγάλο κύρος τοῦ Σικελιανοῦ, πού βεβαίω-νε τὸ 1936 σχετικὰ μὲ τὴ δημιουργικὴ συνείδηση τοῦ Παλαμᾶ: «Ριζωμένη μέσ' σ' αὐτὸ τὸ χῶμα κι' ὡς τὰ βᾶθη τῆς Ἑλλάδας ξεπερνᾶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀπόλυτα ὄλα τὰ

ὄρια τῶν στενῶν πατρίδων καὶ ποθεῖ νὰ παρ-
ρασύρει τὴς ψυχές μας πρὸς μιὰ ὑπέρτερη,
παγκόσμια ἐντολή»²⁵⁰. Εἶναι ἐκπληκτικὸ
νὰ διαπιστώνεις ὅτι στὴν ἴδια συλλογὴ,
ὑστερ' ἀπόνα «Πρωτοχρονιάτικο χορικὸ»
ἐμπνεόμενο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ πατριωτικὲς
ἐνασχολήσεις, ὁ Παλαμᾶς ὑψώνει γιὰ τὸ
Πάσχα σ' ἕνα «Ἀναστάσιμο ὕμνο» τὴ συγ-
κινητικὴ τούτη προσευχὴ ὅπου ξαναβρίσκει,
αὐτὸς, ὁ ἀπιστος, ὅλη τὴν παγκοσμιότητα
τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος:

«ὦ ἐρεῖς, Μαγδαληνὴ, Σαλώμῃ καὶ ὦ
[Μαρία!
]ἀπ' τὴ δική σας τὴν ἀφάνταστὴ εὐτυχία
]δῶστε τῆς γῆς, κάθε ψυχῆς καὶ κάθε ἀν-
]θρώπου,
]κάθε λαοῦ, κάθε πατρίδας, κάθε τόπου!
251.

Ἀκούγοντας τὴν Πασχαλινὴ τούτη προ-
σευχὴ ὑστερ' ἀπ' τὸ «Πρωτοχρονιάτικο χο-
ρικὸ», θυμᾶσαι τὴ σκέψη τοῦ πολωνοῦ Ρε-
βίτσκου: «Τὸ τραγοῦδι εἶν' ὠραῖο, τὸ τρα-
γοῦδι εἶν' ἱερό, μᾶς εἶν' ἀγαπητὸ σὰν εἶν'
ἐθνικὸ, ἀλλὰ τ' ὠραιότερο τραγοῦδι θᾶναι
πάντα τὸ τραγοῦδι ποῦναι ἀνθρώπινο καὶ
παγκόσμιο». Τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως ἔ-
γραψε ὁ ἴδιος γιὰ κάποιο ἔργο τοῦ Τολ-
στόϊ, εἶναι συνάμα ἐθνικὸ κι' ἀνθρώπινο «τῆς
ξεχωριστῆς του πατρίδας καὶ ὄλου τοῦ κό-
σμου πού στοχάζεται»²⁵².

Στὴ σκιά τοῦ Γαριβᾶλδῃ ἀπηύθυνε τὰ λό-
για τούτα πού τὰ παίρνουμε ἀπ' αὐτὸν γιὰ
νὰ τὰ ἐπιστρέψουμε στὸν ἴδιο:

«Γιατὶ εἶσαι τῆς πατρίδας σου καὶ τῶν πα-
]τρίδων ὄλων
]λουλούδια ἐσὲ σοῦ πρέπουνε ἀπ' ὄλες τὴς
]πατρίδες»²⁵³.

Ὅταν ἐζοῦσε ἀκόμα, ἡ Εὐρώπη ἔστειλε
στὸ ἔργο του ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ στεφανη-
φόρων πού τὰ λουλούδια τους τὰ μάζεψε ὁ
Γιώργος Κατσιμπαλῆς μ' εὐλαβικὴ φρον-
τίδα. Οἱ μεγαλύτεροι τῆς «θεωρίας» ὑπῆρ-
ξαν ὁ Οὐνάμοῦνο, ὁ Στεφάν Τσβάιχ, ὁ Ρο-
μαίν Ρολλάν, ὁ θερμότερος ἀπ' ὄλους, πού
ὁμολογοῦσε στὰ 1936 στὴν Κα Λιλίκα Νά-
κου: «Εἶμ' εὐτυχῆς πού ἔφτασα στὰ 63
ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰτὶ γνώρισα τὸ
ἔργο τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ»²⁵⁴. Ἡ κριτικὴ

250 «Νέα Γράμματα» σελ. 388, ἡδὴ ἀναφ.

251 «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 308.

252 «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 191, σελ. 177.

253 «Φλογέρα τοῦ Βασιλῆα» — «Γαριβᾶλδης» σελ.
155.

254 «Νέα Γράμματα» σελ. 586, ἡδὴ ἀναφ.

249 «Ἐὰ χρόνια μου καὶ τὰ χαρτιά μου». Τόμ. Β' σελ. 196.

σύγκρινε τὸν ποιητὴ μας μὲ τοὺς μεγαλύτερους, ὄχι μόνο μὲ τὸν Οὐγκώ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ Βεράρεν, τὸ Σέλλεϋ καὶ τὸν Πάσκολι²⁵⁵. Ὁ οὐγγρὸς καθηγητὴς Χόρβατ μπόρεσε ν' ἀναφέρει στὸ χράμα του στὴν Ἐπιτροπὴ τῆς ἀπονουμῆς τοῦ Βραβείου Νόμπελ πόσο ὁ ποιητὴς εἶχε κάνει δικά του τὰ προβλήματα ὁλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος²⁵⁶. Τὸ 1930 ἓνα εἰδικὸ τεύχος περιοδικοῦ συγκέντρωσε, χάρις στὴν πρωτοβουλία τοῦ ἔνθερμου παλαμιστῆ ποῦ ἀνάφερα τὶς γαλλικὲς, ἀγγλικὲς, γερμανικὲς, πολωνικὲς, βελγικὲς, αἰγυπτιακὲς γνῶμες — κι' ὅπως ὁ Ζάν Κριστόφ εἶχε συγκινήσει τοὺς ἀσιάτες, ὁ Παλαμᾶς χαιρετιζόταν ἀπόναν κινέζο συγγραφέα (ὑποθέτουμε πὼς θὰ τὸν διάβασε σὲ γαλλικὴ ἢ ἀγγλικὴ μετάφραση) σὰν «ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς τῶν αἰώνων ἀνησυχῶν». Καὶ νᾶ ποῦ σήμερα ἓνας Γκαμπριέλ Μπουασού, βασιζόμενος ἀποκλειστικὰ σὲ μερικὲς πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὶς περιέργειες καὶ τοὺς εὐρωπαϊκοὺς ἐνθουσιασμοὺς τοῦ Παλαμᾶ, χωρὶς νᾶ μπορέσει, φανταζόμεστε, νᾶ προβεῖ σὲ μιὰ βαθύτερην ἐξέταση ποῦ θὰ τὸν ἐπειθε ἀκόμα περισσότερο, βεβαιώνει: «Παρόμοια ἔκταση στὴ σκέψη καὶ στὴν ἀντίληψη καθιστᾶ τὸ μεγαλοφυῆ αὐτὸν τραγουδιστὴ... ἓναν πρόδρομο τύπο ποιητῆ, ἀξίου ν' ἀποκτήσει τὴν

εὐρωπαϊκὴν ἀπήχηση». Κ' ἐλπίζει, ὅπως ὄλοι μας, ὅτι τὸ ἔργο τοῦτο θὰ τὴν ἀποκτήσει αὔριο, στὴν ἀναγεννημένη Εὐρώπη, χάρις «στὴν καινούργια περιέργεια ποῦ θὰ κεντριθεῖ γιὰ τὶς πλατειῆς ἐπαρχίες μιᾶς πλατύτερης πατρίδας»²⁵⁷.

Σύμφωνα μ' ἓνα ξεχώρισμα τοῦ Ἐμερσον ποῦ τ' ἀκολούθησε κι' ὁ Παλαμᾶς²⁵⁸, ὑπάρχουν δυὸ τάξεις πνευμάτων: ἐκεῖνα ποῦ ἀντιλαμβάνονται τὶς ὁμοιότητες κι' ἀνταμώνουν κ' ἐκεῖνα ποῦ ξεχωρίζουν τὶς διαφορὰς, τὶς πηγὲς χωρισμοῦ. Οἱ τελευταῖοι, οἱ «ἐκκεντρικοὶ» τοῦ Γκαίτε, εἶναι τ' ἀπλὰ ταλέντα. Οἱ πρῶτοι, οἱ «παγκόσμιοι», ἐκεῖνοι, ποῦ, ὅπως καθορίζει ὁ ἴδιος ὁ Ἕλληνας ποιητὴς, ξέρουν νᾶ ξεπερνοῦν «στρώματα ἠθογραφικὰ καὶ ψυχολογικὰ τοῦ ἔθνους των» γιὰτὶ «ἔσκαψαν στὸ κοινὸ τὸ στῶμα, τ' ἀνθρώπινο»²⁵⁹, αὐτοῦ εἶναι οἱ μεγαλοφυῆς.

Ὁ Παλαμᾶς εἶναι μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς μεγαλοφυῆς. Γιὰ τὴν τόσο μεγαλόφρονη πίστη του στὴν ἐνότητα τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀξίζει νᾶ τοῦ ἀνταποδώσουμε τὸ ἐγκώμιο ποῦ ἀπευθύνει στὸν Ρομαῖν Ρολλάν²⁶⁰:

«Κι' ἐσὺ τιμὴ γιὰ τὸ ἀνθρώπινο τὸ γένος,
»ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ».

Μεταφρ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΡΑΤΣΙΚΑΣ

²⁵⁵ Ἡ σύγκριση ἔγινε ἀπ' τὸν καθηγητὴ Μπιιάτζι («ἓνας μεγάλος σύγχρονος ποιητὴς: Κώστης Παλαμᾶς». Πρόλογος σελ. ΧΙΥ, ΧΧΙΙ, Πίζα, 1934). Μαθαίνομε πὼς ὁ ἴδιος νεοελληνιστὴς ἐτοίμασε ὁλόκληρη ἀνέκδοτη ἐργασία γιὰ τὸν Παλαμᾶ.

²⁵⁶ «Ἐλεύθερον Βῆμα». 2·9·1930.

²⁵⁷ Ἐπιθ. «Πανόραμα» — Παρίσι, 1·4·1943.

²⁵⁸ «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀρ. 165, σελ. 151.

²⁵⁹ «Πεζοὶ Δρόμοι» Τόμ. Α' ἀριθ. 116, σελ. 125 — 126.

²⁶⁰ «Σκληροὶ καὶ δειλοὶ στίχοι» σελ. 268.